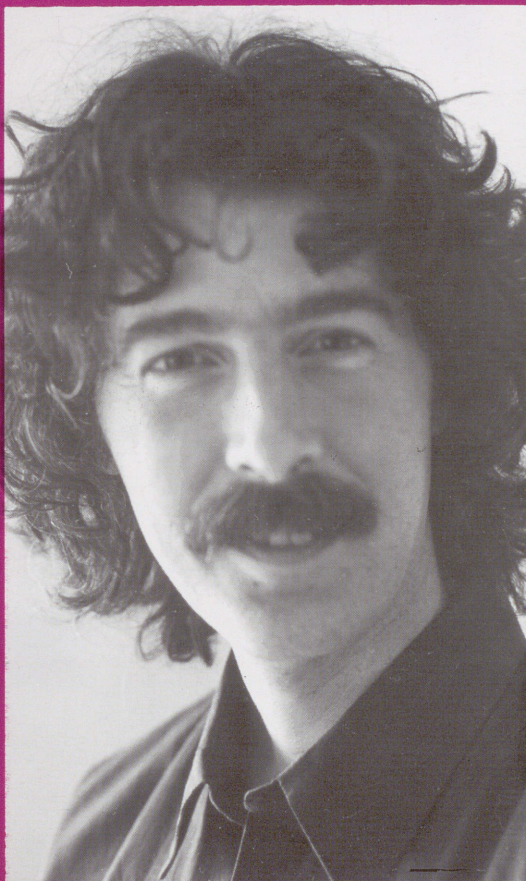

CANU GWERIN

(FOLK SONG)

28 – 2005

CYMDEITHAS
ALAWON GWERIN
CYMRU

THE WELSH
FOLK-SONG
SOCIETY

CYMDEITHAS ALAWON GWERIN CYMRU

Elusen gofrestredig rhif 259772

SWYDDOGION

Llywydd: D. Roy Saer

Is-Lywyddion:

Dr Osian Ellis

Dr Meredydd Evans

Phyllis Kinney

Cadeirydd:

Dr Rhiannon Ifans

Is-Gadeirydd:

Dr E. Wyn James

Ysgrifennydd:

Buddug Lloyd Roberts

Hafan, Cricieth, Gwynedd LL52 0BS

Ffôn: 01766 522096

Trysorydd ac Ysgrifennydd Aelodaeth:

Dr Rhidian Griffiths

Coed y Berllan, Ffordd Bryn-y-môr, Aberystwyth, Ceredigion SY23 2HX

Ffôn: 01970 610160

E-bost: griffiths.berllan@btinternet.com

CANU GWERIN

(Folk Song)

ISSN 0967-0599

28/2005

Cylchgrawn Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru

Journal of the Welsh Folk-Song Society

Baledi'r Ffin: Golwg ar ddylanwad y ffin ar faledi'r ddeunawfed ganrif
(Darlith Goffa Amy Parry-Williams, 2004) 3

Siwan M. Rosser

Papurau Dr J. Lloyd Williams 20

Barbara Davies

Carol ddirwestol 28

Rhidian Griffiths

Cân yr Hen Farcutan Benllwyd 30

Daniel Huws

'Ar fore pan yn rhodio' 32

Bethel a'r Fwyalchen 34

Rhidian Griffiths

Tair cân Ieuan Ddu a'u geiriau gwreiddiol 42

Nigel Ruddock

Teyrnged i Dr Hywel Griffiths, 1949–2005 52

Llythyr at y Golygydd 54

Blas ar Gynhadledd 2004 55

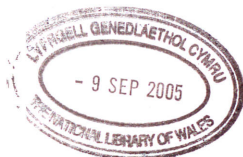
Cyfes Jayne Davies o Alawon Gwerin Cymreig 58

Adolygiad: Music from the Robert ap Huw Manuscript Volume 1:
Paul Dooley 59

Gorwel Roberts

Y cyfranwyr biau hawlfraint eu cyfraniadau. Nid yw'r safbwyntiau a fynegir yn y Cylchgrawn o reidrydd yn adlewyrchu barn y Golygydd na'r Gymdeithas.

Contributions are the copyright of the contributors. Opinions expressed in the Journal do not necessarily reflect the viewpoints of the Editor or the Society.

Golygydd: Dr Rhiannon Ifans

Argraffu: Gwasg Morgannwg, Castell-nedd

Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru

Aelodaeth unigol: £10.00
(Individual membership)

Aelodaeth deuluol: £12.00
(Family membership)

Aelodaeth myfyrwyr: £3.00
(Student membership)

Ysgrifennydd Aelodaeth / Membership Secretary:

Dr Rhidian Griffiths, Coed y Berllan, Ffordd Bryn-y-Môr,
Aberystwyth, Ceredigion SY23 2HX

☎ (01970) 610160

Llun y clawr: Paul Dooley, un o nifer fach iawn o delynorion sy'n tynnu tannau'r delyn Wyddelig yn y dull hanesyddol, sef â'i ewinedd, ac yn lladd y sain â phennau ei fysedd. Treuliodd Paul Dooley y blynyddoedd diwethaf yn gweithio ar lawysgrif Robert ap Huw, y casgliad hynaf o gerddoriaeth delyn yn y byd (gweler adolygiad Gorwel Roberts o CD Paul Dooley).

Mae'r CD ar gael trwy Proper Distribution ac fe allwch ei harchebu yn unrhyw siop yn y Deyrnas Unedig. Mynnwch gopi i gael clywed yr hen gerddoriaeth newydd anhygoel hon.

Darlith Goffa Amy Parry-Williams
Eisteddfod Genedlaethol Casnewydd a'r Fro, Awst 2004

BALEDI'R FFIN: GOLWG AR DDYLANWAD Y FFIN AR FALEDI'R DDEUNAWFED GANRIF

Siwan M. Rosser

Yr oedd twf y faled yng ngogledd dwyrain Cymru yn ystod y ddeunawfed ganrif yn annatod glwm wrth leoliad a dylanwad y ffin â Lloegr. Bu'n gyfrwng i drosglwyddo straeon, themâu a motiffau i'r traddodiad baledol Cymraeg, ond yn ogystal â chyfoethogi arlwy baledwyr y gogledd ddwyrain, gellid dadlau i'r ffin fygwth tanseilio diwylliant brodorol yr ardal. Gan mai ffurf fwyaf poblogaidd y diwylliant hwnnw ydoedd y faled, y mae ganddi lawer iawn i'w ddadlennu wrthym ynghylch datblygiad yr iaith Gymraeg a'i llenyddiaeth o dan gysgod y ffin. Dengys y drafodaeth hon nad peth newydd, o bell ffordd, yw'r ddadl ynglŷn â dwyieithrwydd a hunaniaeth genedlaethol yn y parthau dwyreiniol hynny nad ydynt yn cael eu cyfrif yn rhan o'r 'fro Gymraeg'.

Dechreuwyd argraffu baledi Cymraeg ar ffurf llyfrynau bychain ar droad y ddeunawfed ganrif, ac er mai yn Sir Gaerfyrddin yr argraffwyd y faled gyntaf, yn y gogledd dwyrain y ffynnodd y *genre* hyd at y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Y ffin, i raddau helaeth, a oedd yn gyfrifol am boblogrwydd y faled yn siroedd y Fflint, Dinbych a Chonwy, oherwydd yn nhrefi marchnad y gororau y lleolwyd prif ganolfannau argraffu'r cyfnod. Gan mai cyfoesedd oedd un o hanfodion y faled, nid syndod iddi ffynnu yn yr ardaloedd a oedd o fewn cyrraedd i drefi Caer, Croesoswallt ac Amwythig. Yno, gellid argraffu'r baledi a'u dosbarthu ledled broydd Llangollen, Uwchaled, Clwyd a Chonwy yn gymharol rwydd.

Ond nid elwa ar leoliad y gweisg yn unig a wnâi baledwyr megis Twm o'r Nant; Jonathan Hughes, Llangollen; Huw Jones, Llangwm; ac Ellis Roberts, Llanddoged. Fe'u hysbrydolwyd hefyd gan gyfoeth a bywiogrwydd diwylliannol y gogledd ddwyrain. Yn nhafarndai, ffeiriau a marchnadoedd

yr ardal, cymysgai'r traddodiadau brodorol ac estron ynghyd, ac yno'n gwrandu'n astud oedd y baledwyr. Dengys eu gwaith fod lle o hyd i ffurfiau traddodiadol Cymreig megis y cerddi mawl a marwnad a'r carolau plygain ond y mae'n amlwg fod eu cynulleidfaoedd hefyd yn awchu am glywed yr hanesion cyffrous diweddaraf o Loegr a thu hwnt. I ddiwallu'r awch hwnnw, lluniai'r beirdd faledi newydd ar sail y straeon a oedd i'w cael ar lafar ac mewn print yn y fro.

Y mae amlygrwydd y baledi Cymraeg o darddiad Saesneg yn ystod y ddeunawfed ganrif yn cyd-fynd â'r twf yn nifer y mewnfudwyr Saesneg i'r gogledd ddwyrain o ganol y ganrif ymlaen. Bryd hynny, gwelwyd dylanwad y Saesneg a'i diwylliant ar y gororau yn cryfhau wrth i'r galw am weithwyr i feysydd glo Sir y Fflint a dwyrain Sir Ddinbych ysgogi'r mewnfudo sylweddol cyntaf i'r ardal. Dengys ymchwil y daearyddwr W.T.R. Pryce fod rhai o blwyfi mwyaf dwyreiniol Sir y Fflint, megis Penarlâg ac Erbistock, eisoes wedi'u Seisnigo bron yn llwyr erbyn 1749, ond ychydig filltiroedd i'r gorllewin, ceid yr hyn a alwyd ganddo yn 'barth dwyieithog':

Between these eastern English-speaking parishes and the overwhelmingly Welsh areas of the rural west there had evolved, by 1749, a clearly defined bilingual zone... In location and territorial extent this bilingual zone corresponded broadly to the outcrops of the exposed coalfield. In these parishes, Anglican churches either held one service in Welsh and one in English every Sunday or both languages were employed in the one service.¹

Ystyr rhanbarthol, nid personol, oedd i'r dwyieithrwydd hwn, yn aml iawn. Bodolai'r ddwy iaith yn gyfochrog â'i gilydd o fewn rhanbarth ddaearyddol, ond nid oedd y trigolion, o reidrwydd, yn medru'r ddwy yn rhugl. Yn ogystal, yr oedd ambell blwyf yn fwy Seisnig, neu'n fwy Cymreig, na'i gilydd.² Nid enillodd y Saesneg fawr o dir yn yr uchelfannau amaethyddol, er enghraifft, a hyd yn oed yn rhai o'r pentrefi glofaol, rhoddwyd hwb i'r iaith o bryd i'w gilydd gan y nifer sylweddol o fewnfudwyr o'r siroedd Cymreig cyfagos a ymfudodd i'r dwyrain i chwilio am waith.³ Yr oedd siroedd y gogledd ddwyrain yn ardaloedd ieithyddol a diwylliannol ansefydlog, felly, ac er i'r Gymraeg ddal ei thir mewn rhai ardaloedd, ehangu'n raddol a wnaeth y parth dwyieithog o ganol y ddeunawfed ganrif ymlaen.⁴

I'r ardaloedd hyn y perthynai'r mwyafrif o faledwyr y ganrif, ond nid pob un a oedd yn medru'r iaith fain yn rhugl. Rhaid oedd i feirdd uniaith, megis Ellis Roberts, greu baledi yn seiliedig ar straeon a oedd eisoes wedi'u trosi i'r Gymraeg gan borthmyn a thrigolion dwyieithog ardal y ffin. Er nad oedd ganddo, mae'n debyg, fawr o Saesneg ei hun,⁵ mae cynnwys baledi Ellis yn llawn straeon a chwedlau am lofruddiaethau, damweiniau a rhyfeddodau a ddigwyddodd y tu hwnt i'r ffin. Canodd, er enghraifft, am weledigaeth ryfeddol Mary Jeffrey o Swydd Lincoln a helbulon tafarnwr o Gittington 'o fewn deg milltir i Lunden'.⁶ Gallai baledwyr eraill, fodd bynnag, gyfieithu gweithiau yn uniongyrchol o'r Saesneg i'r Gymraeg, gan godi eu deunyddiau o'r pamffledi, y *chap-books* a'r papurau newydd Saesneg a oedd i'w cael yn rhad. Cyfieithydd o'r fath oedd y bardd a'r athro ysgol o Ddyffryn Conwy, Richard Parry. Argraffwyd o leiaf ddau gyfieithiad o faledi Saesneg ganddo, gan gynnwys fersiwn o'r faled hynod boblogaidd 'Lord Bateman':

Cerdd o fawr Sampl Ryfeddol i Jeuengtyd er Rhybudd iddynt hwy
(a Gweddwdod hefyd) I ochelyd torri Aur neu Arian wrth ymgredu
au gilydd mewn Carwriaeth, yn Enwedig i Ochelyd torri yr adduned
neu'r Addewid hwnnw, a wnelont cyn Priodi, yn dangos fel y darfu
i un Bateman dorri Aur rhwngtho ai gariad. Ac wedi iddi hi droi
oddi wrtho fo, fel y Darfu iddo efe ei grogi i hun uwch ben i Drws
hi y Dydd y Priododd hi wr arall. Ac yn dangos pa ddiwedd
Echryslon a ddaeth iddi hitheu. Ac fel y daeth yspryd Bateman gefn
nos iw dwyn hi ymaith oi Gwely oddiwrth Rhwng Breichiau i Gwr
Priodol. Ac na welwyd na migwrn nag Asgwrn o honi byth
Drachefn. Iw chanu ar Dôn a elwir Bateman's Tragedy, neu
Drychineb Bateman. A Gyfiaethwyd or Saesneg i'r Gymraeg, gan
Richard Parry, Athro ysgol yn Roê.⁷

Y mae'n bur amlwg fod copi o 'Lord Bateman' wrth benelin Richard Parry wrth iddo gyfansoddi ei fersiwn ef o'r hanes trychinebus hwn gan fod cynnwys y penillion yn cyfateb yn agos iawn i'w gilydd. Fodd bynnag, ceir dau bennill ychwanegol ar derfyn y fersiwn Cymraeg:

Cofiwch bawb am hyn o gân,
Lwcusol lân Langcesi,
Gwybyddwch hefyd Enethod ffri
Mae R. a P. sy'n peri.

Or Saisneg y troed hyn o Gan,
Er mwyn yr Anghrefyddol,
Dau Cant ar bymtheg Deugain mlwydd,
Oedd oed ein Harglwydd Nefol.

Yn ôl arfer y baledi printiedig Cymraeg, ceir yma gyfeiriad at neges foesol y gerdd, ei hawdur, a'r flwyddyn y'i cyfansoddwyd. Pwysleisir mai er budd y 'genethod ffri' a'r 'anghrefyddol' y trosodd R.P. (Richard Parry) y gân hon o'r Saesneg, ac yn y cwpled clo cyfeirir at y flwyddyn dan sylw (1740). Y mae swyddogaeth bwysig i'r ychwanegiadau hyn. Yr oedd pwysleisio'r neges foesol, datgelu enw'r bardd a rhifo oedran Crist yn rhai o gonfensiynau mwyaf cyffredin canu rhydd y ddeunawfed ganrif, ac felly y sicrhodd yr athro o Ddyffryn Conwy fod blas Cymreig a chyfarwydd ar ei stori estron.

Yn hynny o beth, y mae'r faled hon yn gwbl nodweddiadol o'r *genre* rhyngwladol. Ffurf ar lôn gwerin yw'r faled, heb iddi awdur cydnabyddedig yn aml, ac yn sicr heb hawlfraint ar y cynnwys. Gall y faled groesi ffiniau daearyddol neu ieithyddol yn rhwydd, ond nid erys y testunau yn ddigyfnewid. Nid trawsblannu testunau a wna'r baledwr, eithr creu amrywiadau o'r newydd yn ôl ei amgylchiadau ieithyddol, cymdeithasol a diwylliannol ei hun.

Yr amrywiadau hyn sy'n anadlu gwynt newydd i hwyliau'r faled; y maent yn sicrhau nad cerddi dieithr, amherthnasol ydynt, eithr cerddi sy'n cydymffurfio â disgwyliadau'r gynulleidfa leol. Dengys baledi o'r fath fod diwylliant poblogaidd Cymru yn benthg yn helaeth gan ddiwylliant Lloegr, ond bod gan y traddodiad baledol Cymraeg ei gonfensiynau neilltuol ei hun ac y tadogwyd rhai o'r confensiynau hynny ar y baledi a droswyd i'r Gymraeg.

Wrth i'r parth dwyieithog ddatblygu, daeth yn haws i destunau, themâu a motiffau gael eu trosglwyddo o'r Saesneg i'r Gymraeg ac, wrth gwrs, daeth yr iaith Saesneg yn ddylanwad amlycach ar Gymraeg y gogledd ddwyrain. Adlewyrchir y newid ieithyddol hwn yn rhai o faledi macaronig y ddeunawfed ganrif. Cyfansoddwyd cerddi dwyieithog yng Nghymru ers yr Oesoedd Canol, a hynny yn aml er gorchest lenyddol. Ceir enghreifftiau o gerddi cyffelyb ymhlith baledi'r ddeunawfed ganrif,⁸ ond y mae ambell faledwr yn ceisio adlewyrchu'r defnydd a wnaed o'r iaith fain ar lafar gwlad

yn hytrach na chyflawni camp lenyddol.

Yn Amwythig tua 1716, er enghraifft, argraffwyd dwy gerdd yn adrodd helyntion yn ymwneud ag achosion cyfreithiol. Dau gywydd wedi'u hargraffu ar ffurf baledi taflennol sydd yma, mewn gwirionedd, y naill ynglŷn ag achos rhwng dau ŵr o Bentre'r Chwain, ym mhlwyf Llanfair Caereinion, Sir Drefaldwyn, gan fardd anhysbys, a'r llall yn gywydd gan Dafydd Manuel o Drefeglwys, Sir Drefaldwyn, ynglŷn ag achos o ladrata.⁹ Oherwydd cysylltiad y cerddi hyn â Sir Drefaldwyn (ardal a fyddai'n rhannol oddi mewn i'r parth dwyieithog erbyn 1749), a'r tebygrwydd yn eu harddull, y mae'n ddigon posibl mai Dafydd Manuel a gyfansoddodd y ddau gywydd o dan sylw.

Yn wahanol i'r cerddi macaronig gorchestol, yn hytrach na chynnwys llinellau neu benillion cyfain yn y Saesneg, y mae'r ddwy iaith yn gymysg oll trwy'i gilydd yn y cywyddau hyn. Diben y cerddi yw dychanu trefniadaeth llysoedd y cyfnod ac, yng ngeiriau Dafydd Manuel, i '[d]dwyn ar ddeall i'r Byd, Dwyll, ffugni, a chroes Gyfraith; y mân Gyrtiau'. Dyfnhau'r dychan hwnnw a wna'r cymysgedd ieithyddol, fel y dengys y dyfyniad canlynol o'r cywydd a briodolir i Dafydd Manuel. Y mae'r ddau ŵr, Einion a Siôn, wedi dwyn achos llys yn erbyn ei gilydd, ond cânt gryn drafferth wrth geisio deall cyfarwyddiadau uniaith Saesneg y llys:

Einion wan ffrywlan ei ffrwyth;
Sy'n dal yn erbyn Sion sal-bwyth.
A chwyn newydd sydd gan Sion,
Onest yn erbyn Einion.
Better still but yet Stay,
Call the Man to cael the Money.
Einion wan upon pain appear,
In fight come forth an Answer.
A the Sute of John Gommon case,
Plain Traverse point plea of Trespasse,
Rydwy'n siŵr yn aready Sion,
Rydwy ine'n aready i Einion.
I order before bring Fees,
Parcel opel your purles.
Quickly I am angry mungrel,
Sir *Cymraeg* teg I canot tell.

Gan na all Siôn nac Einion ddeall gorchmynion clerc y llys, rhaid iddynt hwy, a ninnau fel cynulleidfa, gael eglurhad yn y Gymraeg. Esbonnir mai'r hyn sy'n rhaid i'r ddau ddiffynnydd ei wneud cyn i'r achos ddechrau yw talu 'ffis' i aelodau'r llys. Meddai'r clerc, neu gyfieithydd ar ei ran:

Dod ffis ar ei Fys iddo fe,
A darn i bawb ei Dwrne.

Eglurir ymhellach fod rhaid talu'r 'twrneiod', y 'beili', y 'stiward', a'r 'recorder' cyn i'r achos ei hun ddechrau. Ac eithrio ambell air Saesneg yma a thraw, adroddir yr hanes hwnnw yn Gymraeg ac ymddengys nad yw bardd y gerdd hon, a gyfansoddwyd ar droad y ddeunawfed ganrif, yn rhagdybio bod gan ei gynulleidfa fwy na gwybodaeth elfennol iawn o'r Saesneg. Dengys y llinellau carbwl i ni fod y bardd am gyfleu mai iaith annealladwy, ddieithr oedd iaith swyddogol y llys, iaith a ddefnyddid gan y sawl oedd am geisio twyllo'r Cymry gonest!

Wrth i'r ddeunawfed ganrif nesáu tua'i therfyn, argraffwyd cerdd arall sy'n disgrifio achlysur penodol pan ddefnyddid y Saesneg gan drigolion y parth dwyieithog. Y mae'r faled ag iddi'r teitl syml 'Cerdd ar Cast away Care' gan E. Jones o blwyf yr Hôb, Sir y Fflint, yn hynod, nid yn unig oherwydd ei bod yn gerdd facaronig, ond oherwydd ei bod yn cynnig cofnod pwysig o ddiwylliant gwerin y cyfnod.¹⁰ Disgrifio gêm a chwaraewyd rhwng dau blwyf ym Mhenarlâg, ar ŵyl mabsant a wna'r faled hon. Y gêm yw Prisonbars, neu 'prisoners' bars', gêm lle byddai aelodau un tîm yn rhedeg o'r naill hafan i'r llall heb gael eu dal gan y gwrthwynebwyr. Yn ddiddorol ddigon, nid ffin y plwyf sy'n rhannu'r ddau dîm, ond y ffin rhwng Cymru a Lloegr.

Ar iseldir Penarlâg, nid nepell o'r ffin honno, cyfarfu trigolion plwyf Helygain, plwyf cymharol wledig a Chymreig uwchben meysydd glo'r Fflint, a phlwyf Shotwick, ychydig filltiroedd yr ochr draw i afon Dyfrdwy yn Sir Gaer. Disgrifir y gêm yn frwydr danbaid, nid yn unig rhwng gwŷr Helygain (neu Lygen) a Shotwick, ond rhwng y Cymry a'r Saeson. Cymraeg yw prif iaith y disgrifio hwnnw ond dengys yr adrannau Saesneg fod gan y bardd afael dda ar yr iaith fain yn ogystal, a chan fod llawer o'r hiwmor yn deillio o'r geiriau Saesneg a rydd y bardd yng ngenau'r Saeson, y mae'n debygol hefyd fod gan ei gynulleidfa gryn ddealltwriaeth o'r iaith honno.

Fel hyn y mae'r gerdd yn agor:

Fel yr happiodd dwedai'n bendant,
Ym Mhenarlâg ar Wylmabsant,
Wrth ben y Cwrw twrw taeru,
Rhwing y Saeson a rhai Cymry;
Y Cymry a fynnu y goreu yn ddi gel,
Am lawer camp euraidd gan siwred a Sel,
A'r Saeson ni ildien dros lefain yn llaes
Y goreu nhw garrien y mynnen nhw'r Maes,
Y Cymry a ymladden am y goreu yn ddi gas,
A'r Saeson a'u Saes'neg am redeg y Ras.

Wrth fwyn siarad, ac weithie yn surion,
Yno o'r diwedd Match a wnaethon,
O Brisonbars, a'r Sais oedd ffyrnig,
Rhwing Plwy Lygen a Phlwy Shotwick;
I fwyn ymgyfarfod ar Forfa deg iawn,
Gyderbyn â Saughal ar Ddydd Mawrth brydnawn,
Lle darfu cantoedd ar gyhoedd mi a gwn,
O Gymru ymgyfarfod, dydd hynod oedd hwn,
Ac ynghylch dau ddeigian o'r Saeson a'u Swn,
A rheini mor llyfrion eu Calon a'r Cwn.

Â'r bardd rhagddo i wawdio'r Saeson am fod yn rhy grintachlyd i dalu coron
am gael chwarae:

*The English declar'd, not so we did say,
For a Groat or for Sixpence each Man we will play,
We will play for no more. God preserve us our Lives.
We wish that we were at home with our Wives.*

Cafodd y gwŷr llwfr hyn o Shotwick grasfa nes bod 'torlennydd Cilgwri yn
crynu', meddai'r bardd, ac wedi'r frwydr rhaid oedd iddynt gydnabod
goruchafiaeth bechgyn chwim Helygain:

*The Englishmen then were struck mighty sad
And replied that Jo. Hooson was a very good Lad,
The Brothers and all Halkin Boys they said
Have tick'd us and mock'd us and very well play'd.*

*First we thought that the brave Englishmen
Would make Fools of the Welchmen,
But now it's turn'd quite contrary,
We are Fools and they are wisely...*

Daw'r faled i ben â molawd anrhydeddus i'r Cymry:

Ar Dant ac ar Dafod rhown Fawrglod yn frau,
I *Lygen* y canwn cyd glymwn yn glau...
Ac yn ôl eu Haeddeant rhown ifangc a hen,
Glod i'n Cydwladwyr fel Mwynwyr, *Amen*.

Sylwer nad cymysgiaith sathredig a geir yn y gerdd hon, ond naratif cyffrous mewn Cymraeg gloyw ynghyd ag areithiau gan y Saeson yn eu hiaith eu hunain. Cedwir y ddwy iaith ar wahân er mwyn pwysleisio'r rhaniad diwylliannol rhwng y ddau blwyf. Yr iaith Gymraeg, wedi'r cyfan, sy'n diffinio gwŷr Helygain fel Cymry ac yn peri i'r bardd o'r Hôb, plwyf yn nwyrain eithaf Sir y Fflint, ymuniaethu â hwy:

Mewn gwlad heb ei sefydliadau ei hun i amlygu ei chenedligrwydd, yr iaith frodorol oedd yr arwydd mwyaf gwahaniaethol ac amlwg o gyd-hunaniaeth y Cymry, ac un o'r ychydig ffactorau unol o fewn Cymru ei hun. Iaith oedd yr elfen ganolog a osodai'r Cymry ar wahân i'r Saeson.¹¹

Ond yn ogystal â defnyddio'r Gymraeg fel arwydd o 'gyd-hunaniaeth y Cymry', y mae E. Jones yn defnyddio'r Saesneg fel arwydd o'r berthynas drawsddiwylliannol a fodolai rhwng gwŷr Helygain a gwŷr Shotwick. Y mae'n amlwg bod y bardd wedi cyfansoddi ei gerdd ar gyfer cynulleidfa Gymreig a chanddynt afael lled dda ar yr iaith fain, ac y mae testun y gerdd yn dangos nad dieithriaid i'w gilydd oedd y plwyfolion hyn, ond cymdogion a rannai'r un arferion gwerin a'r un *lingua franca*.

Ond er bod perthynas ddiwylliannol ac ieithyddol rhwng y Cymry a'r Saeson, y mae buddugoliaeth gwŷr Helygain yn pwysleisio arwahanrwydd y Cymry. Pwysleisia'r bardd fod gwahaniaeth sylfaenol rhyngddynt a'r Saeson, a'r iaith Gymraeg yw'r gwahaniaeth hwnnw. Fodd bynnag, nid pawb a oedd mor barod i gydnabod hynny, a chlywir nifer o faledwyr y ddeunawfed ganrif yn cwyno am ddifrawder eu cyd-wladwyr ynghylch dyfodol yr iaith. Poenai'r baledwr, y gramadegydd a'r almanaciwr Siôn Rhydderch, er enghraifft, am y Cymry hynny a gefnai ar eu mamiaith; yn ei

almanac ar gyfer 1722 dywedodd fod y rhan fwyaf o'r Cymry yn 'amharchu' eu mamiaith 'gan ddal pob gfael ac allant ar Gymmysg Ymadrodd Seisnig'.¹² Honnodd ymhellach yn 1735 fod y Gymraeg drwy'r wlad gyfan wedi ei llygru gan y Saesneg, 'a bod lledjaith y Seisnigjaith gwedi Goresgyn yn dra echryslon ein hiaith ... a bod cymaint o Drigolion cymru; ie (fel y mae cywilyddia i ddywedyd) y rhan fwyaf yn Cofleidio'r estronjaith Saesonaidd, ac yn llwyr esgeuluso eu Mamjaith eu hunain, er gwarth a gwradydd iddynt hwy au Heppil rhaglaw'.¹³

Y mae datganiadau ysgubol Siôn Rhydderch wedi'u lliwio gan y besimistiaeth a deimlai nifer o garedigion yr iaith ar droad y ddeunawfed ganrif 'fod yr hen fyd, ei draddodiadau a'i werthoedd wedi diflannu am byth'.¹⁴ Mewn sawl baled ac anterliwt, fodd bynnag, try'r besimistiaeth hon yn ddychan crafog. Cwynir yn aml am y Cymry ifainc ffuantus a geisiai ddynwared iaith a ffasiynau Lloegr, megis Betsan, merch y cybydd yn anterliwt Edward Thomas, *Cwmp Dyn*.¹⁵ Fe'i hanfonwyd i Lundain i dderbyn ei haddysg, ond pan ddychwel i Gymru caiff ei mam, Lowri, sioc enbyd o weld y newid yn ymarweddiad ei merch:

Lowri:	I roedd fy Nghalon i ymron torri, Er pan eist ti oddiwrtha i, Betsi,
Betsi:	I will tell you as a Band, I don't understand you Mammy
Lowri:	ai colli a wneist ti mewn Difyrwrch Dy fam iaith dda – gwn oedd fwyn Degwch?
Betsan:	mae gen i tipyn pach yn gwan, Dim colli yr cyfan, cofiweh.

Y mae ymgais rhai Cymry i 'sisial iaith y Saeson' hefyd yn destun gwawd baled gan Rees Ellis a argraffwyd yn *Almanac John Jones*, Amwythig yn 1728:

Ac eto mae rhai Dynion
Yn coelio yn eu Calon
Mae rhyw anrhydedd mawredd maith
Yw sisial Iaith y Saeson.
A llawer Llangces landeg
A rhydda i Sais yn anrheg,
Yn i chyfri ei hun yn sâl
Nes medru sisial Saesneg.

A llawer coeg gymhennig
A ateb gŵr Bonheddig
Dim Cymraeg na medra mi,
A Llediaith soli Seisnig.
A braidd y meidr hithau
Lefaru chwech o eiriau
(Chwaethach siarad Saesneg iawn)
Na bôn yn llawn o falciau.
Tra byddo yr ffasiwn bethau,
Ar Saeson nid oes eisiau
Achos cymwys ar bob cam
I chwerthin am eu pennau.
Pob Cymro mwyn Siaraded
Gymraeg, ai wlad na waded,
Na roed ormod fyth ychwaith
O serch ar Iaith dieuthried.¹⁶

Yr oedd y gwawdluniau hyn o'r Cymry Seisnigaidd ymhlith delweddu mwyaf poblogaidd llenyddiaeth y ddeunawfed ganrif, ac wrth gwrs, hwy oedd rhagflaenwyr Dic Siôn Dafydd, cymeriad enwocaf Jac Glan-y-gors, a ymddangosodd gyntaf yn 1799.¹⁷ Cuddio pryderon gwirioneddol ynghylch dyfodol yr iaith a wna'r cymeriadau hyn ond cyflwynir yr un pryderon gan ambell fardd, megis Jonathan Hughes, Llangollen, mewn dull mwy personol o lawer.

Un a oedd yn byw ar ymyl gorllewinol y parth dwyieithog yn nhyddyn Ty'n y Pistyll ar ystâd Pengwern, Llangollen, oedd Jonathan Hughes.¹⁸ Yn 1758 argraffwyd cywydd ganddo yn almanac John Prys, Amwythig yn disgrifio'r Saesneg fel afon yn llifo drwy bob cwmwd yn y fro,¹⁹ ac yn y rhagymadrodd i'w gyfrol o'i farddoniaeth ei hun, *Bardd a Byrddau*, 1778, disgrifia ei hun yn '[g]lymmydog rhy agos i'r saeson, canys hen arfer cymmydogion ydyw benthugio oddiar eu gilydd'. Dywed, hefyd, fod safon ei Gymraeg yn adlewyrchu 'iaith gyffredin y wlad, yr hon sydd yn Gymraeg ac yn Saesnaeg oll Blith traphlith'.²⁰

Cafodd Jonathan Hughes oes faith (1720–1805) ac y mae'r sylwadau hyn yn cynnig dehongliad cyfoes ynghylch maint dylanwad y Saesneg ar iaith lafar dyffryn Llangollen. Fodd bynnag, nid yw barddoniaeth Jonathan Hughes yn

cadarnhau ei gyfaddefiadau personol ynghylch safon isel ei Gymraeg. Ac eithrio'r adrannau Saesneg mewn cerddi macaronig o'i eiddo, prin iawn yw'r geiriau neu'r ymadroddion Seisnig a ddefnyddia; ffaith sydd, o bosibl, yn dangos ymdrech ymwybodol ganddo i ymwrthod â gormodedd o eiriau benthyg. Dyma fardd a gredai, wedi'r cwbl, mai 'cadw'r iaith yw'r peth mwyaf o alwedigaeth prydydd'.²¹

Nid oedd Jonathan Hughes yn unigryw yn hynny o beth. Wrth daro golwg ar ddylanwad y Saesneg ar ieithwedd baledwyr y gogledd ddwyrain yn gyffredinol, daw'n amlwg nad yw defnyddio geiriau Saesneg yn arfer cyffredin na chyson gan y beirdd.

Yn y baledi a'r carolau crefyddol a moesol y mae nifer y geiriau benthyg yn brin iawn; at ei gilydd, y rhain yw'r cerddi sydd wedi'u cynganeddu a'u saernïo'n fwyaf gofalus. Y mae dylanwad y Saesneg, yn hytrach, i'w weld yn bennaf ar y cerddi naratif a'r baledi doniol. Baledi oedd y rhain a gynhyrchwyd, yn aml, ar frys wrth i'r baledwr geisio'i orau i fodloni gofynion y farchnad. Yn y baledi hynny defnyddir rhai geiriau cwbl Saesneg, megis 'dutches' a 'serfin man', sydd wedi'u trawsblannu, bron heb eu newid, i'r Gymraeg ynghyd â geiriau a fenthyciwyd yn ddiweddar i'r iaith, megis 'listio' a 'hanswm'.

Er enghraifft, mewn baled yn disgrifio gŵr a gwraig yn ymladd â'i gilydd er mwyn cael gafael ar y clos (*breeches*), defnyddir y geiriau benthyg diweddar 'bocsio', 'laenio' a 'ffeit'.²² Yn y baledi yn dychanu ffasiynau'r oes defnyddir amrywiaeth o eiriau benthyg diweddar a geiriau Saesneg wedi'u Cymreigio megis 'macaroni' (math o benwisg), 'wig', 'cnotyn', 'trimmin', 'hwppe', 'ffals gwrlade', 'pymps' a 'patens',²³ ac mewn baledi am ryfeloedd a helyntion morwrol sonnir yn fynych am y 'Man of War', y 'preifateer', 'canons' a 'marsiantdwy'r'.²⁴

Y mae'n amlwg mai adlewyrchu datblygiadau'r oes a wnâi nifer o'r geiriau hyn gan nad oedd geiriau Cymraeg wedi'u bathu ar gyfer y 'macaroni' na'r 'Man of War', er enghraifft. Ond fe ymddengys, ambell waith, fod y beirdd yn eu defnyddio at ddiben dychanol neu ddoniol. Pa ffordd well sydd o ddirmygu ffasiynau'r merched na thrwy ddefnyddio ieithwedd estron, chwerthinllyd i'w disgrifio?

Arferir ieithwedd o'r fath, yn ogystal, mewn baledi a seiliwyd ar destunau Saesneg. Pan na fydd bardd yn cydnabod tarddiad ei waith, y mae bodolaeth

nifer o eiriau benthg yn arwydd amlwg mai addasiad o destun Saesneg sydd dan sylw. Er enghraifft, mewn un faled anhysbys yn adrodd hanes brwydr forwrol, y mae'r geiriau Saesneg yn annodweddiadol o niferus, fel y dengys y dyfyniad hwn:

Digwyddodd inni *returnio* y mhen daufis adre
I fewn i dre PORTIN deirawr cyn dydd
Y gwynt oedd yn groes â'n daliodd i *rangio*,
Nes inni gyfarfod a *Thwrc Privateer*,
Bu raid i ni daro yn galed mewn *Batel*,
Nes oedd hi deirawr ar ôl codi haul,
Fe laddwyd ein gwyr fe gollwyd ein Cadpen,
Bu raid i ni *loario* i lawr ein *broad Sail*.²⁵

Ychwanega'r geiriau Saesneg hyn ysgafnder a hwyl i'r faled; nid geiriau benthg wedi'u sefydlu yn rhan o'r iaith Gymraeg ydynt, ond geiriau wedi'u codi'n syth o'r Saesneg. Y mae'r ffaith i'r argraffwr italeiddio nifer helaeth o'r geiriau hyn ac anwybyddu'r geiriau benthg sefydledig, yn dangos ei fod yntau'n ymwybodol o'r benthgca pwrpasol a digywilydd hwn. Fodd bynnag, diddorol yw sylwi nad yw'r baledi gan y beirdd hynny sy'n cydnabod mai cyfieithwyr ydynt yn cynnwys mwy nag un neu ddau o eiriau estron. Ni cheir ym maled Richard Parry ynghylch trychineb Bateman, er enghraifft, yr un arlliw o'r testun gwreiddiol Saesneg ac eithrio enw priod dieithr yr arwr. Mae'n amlwg i Richard Parry a'i debyg ymfalchïo yn eu gwaith ac iddynt fynd ati i gyfieithu testunau yn gelfydd ac yn ofalus. Eithr ar y llaw arall, nod y baledwyr anhysbys oedd llunio baled newydd cyn gynted ag y medrent, ac o ganlyniad y mae eu haddasiadau yn fwy brysiog ac amrwd na gwaith y cyfieithwyr cydnabyddedig.

Wrth edrych yn gyffredinol ar gynnyrch y ganrif, rhaid pwysleisio mai eithriadau yw'r baledi sy'n cynnwys gormodedd o eiriau Saesneg neu eiriau a fenthgyiwyd yn ddiweddar i'r iaith Gymraeg. Y mae'n debygol na ddefnyddiwyd fawr o Saesneg gan y beirdd gan nad oedd hi'n iaith gyfarwydd i'r rhan fwyaf o'u cynulleidfaoedd ac am nad oeddynt hwy eu hunain yn ei medru'n rhugl. Er bod Jonathan Hughes ac eraill yn clywed mwyfwy o Saesneg yn eu broydd dwyreiniol, nid oedd diben iddynt ddefnyddio gormodedd o eiriau Saesneg a fyddai y tu hwnt i ddealltwriaeth y mwyafrif helaeth o Gymry'r gorllewin a'r de. Yn yr un modd, byddai'r beirdd hyn yn osgoi defnyddio ffurfiau tafodieithol yn eu gwaith. Rhaid

cofio mai gwerthu eu cynnyrch i gynifer o bobl ag oedd yn bosibl oedd un o brif amcanion y baledwyr ac felly arferent, gan amlaf, ieithwedd lafar nad oedd yn dafodieithol nac yn sathredig.

Ond, yn ogystal â'r rhesymau ymarferol ac economaidd hyn, mae'n bosibl i faledwyr enwocaf y gogledd ddwyrain, megis Richard Parry a Twm o'r Nant, ochel rhag gorrwytho'u gwaith â geiriau Saesneg oherwydd eu bod yn ymwybodol eu bod yn rhan o etifeddiaeth farddol yr ardal, a'i bod yn ddyletswydd arnynt i gynnal yr etifeddiaeth honno. Er cymaint y'i dirmygwyd gan gylch ffasiynol y Morrisiaid yn Llundain, yr oedd nifer o'r beirdd hyn wedi derbyn hyfforddiant barddol traddodiadol ac yr oedd ganddynt swyddogaeth gymdeithasol bwysig yn eu broydd eu hunain. Efallai iddynt lacio rheolau cerdd dafod yn bur aml, ond yr oedd yr iaith Gymraeg a'i barddoniaeth yn bethau i'w trysori ganddynt, ac mewn cyfnod pan ddechreuodd y Gymraeg gilio o'r dwyrain, cynyddu, nid lleihau, a wnaeth gweithgarwch barddol y beirdd hyn.

Aethant ati i lunio baledi lu ar gyfer y farchnad boblogaidd gan fanteisio ar dwf y diwydiant argraffu i'r eithaf. Mentrodd nifer o feirdd y fro, gan gynnwys Twm o'r Nant, Jonathan Hughes a Daniel Jones, Rhiwabon, argraffu cyfrolau swmpus o'u gwaith,²⁶ a pharatowyd blodeugerddi uchelgeisiol o farddoniaeth Gymraeg gan eraill.²⁷ Dyma dystiolaeth o hyder y gymuned farddol hon, hyder a ddeilliai o gryfder y traddodiad llenyddol yn eu bro, o allu'r beirdd i elwa ar y diwydiant argraffu, ac o'u hargyhoeddiad fod yn rhaid hyrwyddo'r diwylliant Cymraeg yn wyneb twf y Saesneg. Ys dywed E.G. Millward:

Nid gormod dweud, felly, mai mudiad ymwybodol (a mudiad a ddirmygwyd gan y newydd-glasurwyr) oedd gwaith Dafydd Jones, Hugh Jones, a'u tebyg. Ymgais ydoedd i wynebu argyfwng y Gymraeg trwy greu corff o lenyddiaeth boblogaidd argraffedig, a thrwy hynny ddenu gwŷr ifainc cenhedlaeth newydd i ymddiddori yn eu treftadaeth lenyddol a thyfu, o bosibl, yn feirdd yn y mesurau traddodiadol.²⁸

Mynegir yr argyhoeddiad hwn yn eglur yn y rhagymadroddion i'r blodeugerddi, wrth i'r golygyddion ddatgan mai diben eu cyfrolau oedd darparu deunydd Cymraeg i ddarllenwyr y cyfnod rhag iddynt droi at ddeunydd Saesneg. Y mae Huw Jones, Llangwm yn grwgnach yn

rhagymadrodd *Dewisiol Ganiadau* (1759) mai ‘chwannog yw llawer o’r Cymry i ddiystyru eu tafodiaith eu hunain’ ond gobeithia y bydd ei gyfrol yn arddangos ‘godidowgrwydd’ y Gymraeg ac yn ‘gŷnorthwyd i’r Ieuencid ddysgu llefaru eu Mamiaith’.²⁹ Yn ogystal, dywed William Jones, Betws Gwerful Goch, golygydd *Llu o Ganiadau* a argraffwyd yng Nghroesoswallt yn 1798:

Er bod y rhan fwy a’ o’r cymry yn cymmeryd difyrwrch yn dysgu darllen a siarad Saes’naeg, eto, yr wyf fi yn gobeithio y bydd y rhai yn hoff ganddynt ddysgu *Carol* neu *Gerdd* yn eu hiaith eu hunain yn enwedig yr ieuengctyd sydd yn dechreu darllen Cymraeg yn gyntaf, ac fe alle y bydd i’r Llyfr hwn hudo neu ddenu ymbell un i ddarllen yn well, Felly mi a’i cynhwysais ef o faintiolaeth cymedrol, fel y gallwn yn rhesymol ei werthu ef am *Swllt* ...³⁰

Yn ogystal â’r gweithgarwch ym myd cyhoeddi, ysbrydolwyd baledwyr yr ardal i geisio nawdd y Gwyneddigion er mwyn adfywio’r eisteddfod, ac nid yw’n gyd-ddigwyddiad mai Jonathan Hughes, ac yntau mor ymwybodol o’r bygythiad i’r Gymraeg a’i thraddodiadau yn nyffryn Llangollen, a ysgrifennodd y llythyr cais cyntaf at y gymdeithas yn 1789.³¹

O ganlyniad i ddynwch baledwyr gogledd ddwyrain Cymru, erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif, yr oedd cannoedd o faledi taflennol wedi’u cynhyrchu, cnwd da o gyfrolau sylweddol o farddoniaeth wedi’u hargraffu, ac yr oedd yr eisteddfod wedi’i bywiocáu gan gefnogaeth y Gwyneddigion. Fodd bynnag, yr oedd oes aur y faled yn y gogledd ddwyrain ar fin dod i ben. Yr oedd Huw Jones ac Ellis Roberts eisoes wedi’u claddu, a Twm o’r Nant dros ei drigain a Jonathan Hughes dros ei ddeugain oed. Yn ogystal, sefydlwyd gweisg argraffu ledled Cymru yn ystod y ganrif, ac nid oedd rhaid i’r wasg Gymraeg ddibynnu bellach ar argraffdai’r gororau. Ni ddiflannodd y faled o’r ardal yn llwyr, wrth gwrs – Abel Hughes o Lanrwst, er enghraifft, oedd un o brif faledwyr y bedwaredd ganrif ar bymtheg – ond symudodd y faled ei phlwyf i’r ardaloedd diwydiannol yn ystod y ganrif honno gan ddod o hyd i gynulleidfa frwdfrydig newydd yn y cymoedd poblog. Daeth newid i sefyllfa’r iaith yn y gogledd ddwyrain, yn ogystal. Wrth i’r parth dwyieithog ymledu tua’r gorllewin, newidiodd y cydbwysedd ieithyddol mewn sawl ardal ddwyreiniol a Seisnigwyd rhai plwyfi fel yr Hôb, cartref E. Jones awdur y gerdd am fuddugoliaeth plwyf Helygain, ymron yn llwyr.

Y mae statws y Gymraeg yn nwyrair Cymru ar droad yr unfed ganrif ar hugain yn destun aml drafodaeth, ac y mae baledi'r ddeunawfed ganrif yn ein hatgoffa fod cynsail i fodolaeth yr iaith ar y gororau, a bod y tyndra rhwng y Gymraeg a'r Saesneg yn nodweddiadol anorfod o fywyd ar y ffin. Y mae'r baledi, yn ogystal, yn adlewyrchu'r ddeuliaeth i'r berthynas rhwng diwylliannau Cymru a Lloegr. Ar y naill law, efelychai'r baledwyr yr hyn a geid yn niwylliant poblogaidd Lloegr, ac yr oeddynt hefyd yn ddigon parod i ddefnyddio pytau o'r Saesneg er mwyn arddangos eu doniau llenyddol ac i'w cynorthwyo i ateb y galw cyson am faledi newydd. Ond ar y llaw arall, yr oedd nifer o'r beirdd yn ddrwgdybus iawn o'r iaith Saesneg a ffasiynau Lloegr yn gyffredinol, gan gwyno'n aml eu bod yn fygythiad i'r hen ffordd Gymreig o fyw. Y gwir amdani oedd na allai'r baledwyr rwystro'r Cymry rhag efelychu iaith, ffasiynau ac ymarweddiad y Saeson. Yn hytrach, eu cymwynas fwyaf i ddiwylliant poblogaidd Cymru ac i'r iaith Gymraeg yn ystod y ddeunawfed ganrif oedd sicrhau nad traddodiad sych, marwaidd oedd traddodiad barddol y cyfnod, ond traddodiad amrywiol, cyffrous; un a ymgorfforai straeon estron, ecsotig yn rhan o'r diwylliant brodorol Cymraeg. Gallai Cymry Cymraeg ledled y wlad glywed yr hanesion diweddaraf am y rhyfeloedd yn Ffrainc ac America, am ddaeargrynfeydd ym Mhortiwal neu lofruddiaethau yn Llundain drwy gyfrwng eu hiaith eu hunain. Ymateb i her y Saesneg a'i diwylliant a wnaeth baledwyr y gogledd ddwyrair ac o ganlyniad i'r ymdrechion hynny fe ffynnodd y faled Gymraeg o dan gysgod y ffin.

NODIADAU

- 1 W.T.R. Pryce, 'Migration and the evolution of cultural areas: cultural and linguistic frontiers in north-east Wales, 1750 and 1851', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 65 (1975), 88–9.
- 2 W.T.R. Pryce, 'Wales as a culture region: patterns of change 1750–1971', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1978), 245.
- 3 W.T.R. Pryce, 'Migration and the evolution of cultural areas: cultural and linguistic frontiers in north-east Wales, 1750 and 1851', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 65 (1975), 94.
- 4 A.H. Dodd, 'Welsh and English in East Denbighshire: a historical perspective', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1940), 55: am ardal Wrecsam,

- meddai '... on the whole I do not think we should go far wrong in selecting the first half of the eighteenth century as the period when English gains most rapidly on Welsh in the district.'
- 5 G.G. Evans, *Elis y Cowper*, Llên y Llenor (Caernarfon, 1995), 50: 'Ymddengys mai prin ydoedd ei wybodaeth o'r Saesneg ... Wele fel y sillafa enwau alawon megis *Lef Land*, *Ysbanus Jipsy*, *Hefi Hart*. O dderbyn na wyddai Saesneg rhaid mai'n anuniongyrchol y cafodd hyd i'r storïau a'r hanesion nad oeddynt ar gael yn Gymraeg.'
 - 6 J.H. Davies, *A Bibliography of Welsh Ballads Printed in the Eighteenth Century* (Llundain, 1911), rhifau 195 a 211.
 - 7 Ibid., rhif 16.
 - 8 Ibid., rhifau 275 a 475.
 - 9 Ibid., rhifau 616 a 617.
 - 10 Ibid., rhif 237.
 - 11 G.H. Jenkins, Richard Sugget, Eryn M. White, 'Yr Iaith Gymraeg yn y Gymru Fodern Gynnar' yn G.H. Jenkins (gol.), *Y Gymraeg yn ei Disgleirdeb: yr Iaith Gymraeg cyn y Chwyldro Diwydiannol* (Caerdydd, 1997), 45.
 - 12 *Almanac John Rhydderch* (Amwythig, 1722).
 - 13 *Almanac John Rhydderch* (Amwythig, 1735).
 - 14 Robert Owen Jones, 'Hir Oes i'r Iaith': *Agweddau ar Hanes y Gymraeg a'r Gymdeithas* (Llandysul, 1997), 178.
 - 15 Edward Thomas, *Cwmp Dyn* (Caerlleon, d.d.).
 - 16 *Almanac John Jones* (Amwythig, 1728), mae'r gerdd hon hefyd wedi'i chynnwys o dan yr enw 'R. E.' yn E.G. Millward (gol.), *Blodeugerdd Barddas o Gerddi Rhydd y Ddeunawfed Ganrif* (Llandybïe, 1991), 305–7.
 - 17 E.G. Millward (gol.), *Cerddi Jac Glan-y-gors* (Llandybïe, 2003).
 - 18 Siwan Rosser, 'Golwg ar Ganu Rhydd Jonathan Hughes o Langollen, 1721–1805' (MPhil, Prifysgol Cymru, Aberystwyth, 1998).
 - 19 *Almanac John Prys* (Amwythig, 1758).
 - 20 Jonathan Hughes, *Bardd a Byrddau* (Amwythig, 1778), v.
 - 21 Ibid.
 - 22 J.H. Davies, *A Bibliography of Welsh Ballads Printed in the Eighteenth Century* (Llundain, 1911), rhif 682.
 - 23 Ibid., rhifau 304, 302; gweler hefyd Huw Jones a Siôn Cadwaladr, *Anterliwt Y Brenin Dafydd* (d.d.).
 - 24 J.H. Davies, *A Bibliography of Welsh Ballads Printed in the Eighteenth Century* (Llundain, 1911), rhif 418.
 - 25 Ibid., rhif 443.
 - 26 Thomas Edwards, *Gardd o Gerddi* ([Trefeca], 1790); Jonathan Hughes, *Bardd a Byrddau*

- (Amwythig, 1778); Daniel Jones, *Cynulliad Barddorion i Gantorion* (Croesoswallt, 1790).
- 27 Huw Jones, *Dewisol Ganiadau yr Oes Hon* (Amwythig, 1759), a'r *Diddanwch Teuluaid* (Llundain, 1763); Dafydd Jones, *Blodeu-gerdd Cymry* (Amwythig, 1759); William Jones, *Llu o Ganiadau* (Croesoswallt, 1798).
 - 28 E.G. Millward, 'Gwerineiddio Llenyddiaeth Gymraeg', yn R. Geraint Gruffydd (gol.), *Bardos* (Caerdydd, 1982), 101–2. Gweler hefyd ei ragymadrodd i *Blodeugerdd Barddas o Gerddi Rhydd y Ddeunawfed Ganrif* (Llandybïe, 1991), 17.
 - 29 Huw Jones, *Dewisol Ganiadau yr Oes Hon* (Amwythig, 1759), iii, iv.
 - 30 William Jones, *Llu o Ganiadau* (Croesoswallt, 1798), iii.
 - 31 G.J. Williams, 'Llythyrau at y Gwyneddigion', *Llên Cymru*, 1 (1950), 29–47; 113–125.

PAPURAU DR J. LLOYD WILLIAMS

Barbara Davies

Yn fuan ar ôl marw Dr J. Lloyd Williams ym mis Tachwedd 1945, derbyniodd Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth, gasgliad sylweddol o'i bapurau gan ei deulu. Yn 1946 paratowyd rhestr fras o'r papurau hyn, papurau sydd yn adlewyrchu'n bennaf ei ddiddordeb mewn casglu caneuon gwerin a'i gyfraniad fel un o sylfaenwyr Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru a golygydd cylchgrawn y Gymdeithas honno. Yn ogystal, cafwyd peth deunydd yn ymwneud â'i waith fel golygydd *Y Cerddor*, 1930–1939; ei gyhoeddiadau, sef *Atgofion Tri Chwarter Canrif* a'r gyfrol *Y Tri Thelynor*; hanes cerddoriaeth yng Nghymru; sgriptiau radio a darlithoedd; papurau personol; a deunydd yn ymwneud â'i waith fel botanegydd. Adwaenid y grŵp hwn fel J. Lloyd Williams 1–155. Bu defnydd helaeth arno dros y blynyddoedd a chafwyd cyfeiriadau lawer at y papurau mewn cyhoeddiadau amrywiol, ac yn arbennig felly y cylchgrawn hwn.

Dr J. Lloyd Williams

Yn 1956 derbyniodd y Llyfrgell ychwanegiad at y grŵp gwreiddiol gan ei fab, Dr Idwal Lloyd Williams, ychwanegiad sydd yn cynnwys gohebiaeth deuluol a phersonol, yn ogystal â nifer o ddyddiaduron. Ni restrwyd mo'r rhain. Rhwng 1986 a 1987 derbyniodd y Llyfrgell fwy o bapurau, a chist fawr ddu ac arni'r geiriad 'J. Lloyd Williams, DSc, Bronant, Bangor', gan Mrs Siân Williams, ei ferch yng nghyfraith, yn cynnwys yn bennaf ddrafftiau o'i gyfansoddiadau cerddorol *Aelwyd Angharad*, *Cadifor*, 'Nos Calan Gaeaf' a 'Glasfryn'. Ni restrwyd mo'r rhain ychwaith.

O ganlyniad i'r diddordeb a ddangoswyd dros y blynyddoedd yn y papurau, penderfynwyd (yn 2002) dod â'r grŵp gwreiddiol a'r ychwanegiadau diweddarach at ei gilydd a cheisio paratoi un rhestr gynhwysfawr ac

ystyrlon. Byddai gwneud trefn ar y cyfan hefyd yn gyfle i'w diogelu o safbwynt cadwraeth, drwy eu gosod mewn amlenni a bocsys pwrpasol.

Dechreuwyd ar y gwaith yn ystod haf 2002. Cafwyd benthyg nodiadau ymchwil Dr Meredydd Evans sydd yn seiliedig ar y grŵp cyntaf, sef J. Lloyd Williams 1–155. Roedd medru troi at y rhain, yn enwedig wrth ddioli a threfnu'r deunydd sydd yn ymwneud â chanu gwerin, yn gymorth amhrisiadwy. Rhoddodd Dr Evans ei ganiatâd caredig hefyd i'r Llyfrgell wneud copi o'i gyfrolau ac fe'u hadnabyddir bellach fel NLW Facs 973. Ceir cyfeiriadau niferus atynt yn y rhestr orffenedig, yn arbennig felly yng nghyfes AH3 (casgliadau amrywiol o ganeuon ac alawon gwerin).

Treuliwyd cyfnodau ysbeidiol rhwng haf 2002 a haf 2003 yn nodi cynnwys pob bocs a ffeil, a phenderfynwyd ar drefn y cyfan, yn brif grwpiau, yn gyfresi ac yn ffeiliau. Dechreuwyd ar y gwaith o gatalogio ar-lein, gan ddilyn safonau catalogio rhyngwladol, a gorffennwyd y rhestr ym mis Mawrth 2004.

Saesneg yw iaith y catalog. Cytunwyd ar hyn gan fod canran o'r papurau, yn enwedig yr ohebiaeth, yn yr iaith honno neu'n ddwyieithog, a hefyd o gofio'r diddordeb tebygol a fyddai yn y dyfodol ymhlith myfyrwyr, cerddorion ac ysgolheigion di-Gymraeg yn ogystal â'r rhai Cymraeg eu hiaith.

Un o'r anawsterau mwyaf wrth fynd ati i ddod â'r cyfan at ei gilydd oedd bod cymaint o ddefnydd wedi ei wneud o'r grŵp cyntaf a bod cyfeirio at eitemau megis J. Lloyd Williams 39 a J. Lloyd Williams 112 yn golygu rhywbeth i'r defnyddiwr cyfarwydd. Gyda chyfrolau unigol fel JLIW 39 roedd modd goresgyn hyn yn hawdd drwy greu croesgyfeiriad o'r cyfeirnod newydd at yr hen un. Bellach mae JLIW 39 yn JLIW AH1/36.

Cafwyd mwy o anhawster gydag eitemau unigol mawr lle'r oedd angen didoli ac aildrefnu. Un enghraifft o hyn oedd JLIW 57. Roedd yr 'eitem' hon, yn focsys ac amlenni, yn cynnwys casgliadau amrywiol o ganeuon gwerin, casgliadau unigolion, a gohebiaeth yn ymwneud â chanu gwerin, ac â'r Gymdeithas. Fe ddosbarthwyd y mwyafrif o'r deunydd hwn i dair cyfres: casgliadau unigolion a detholion (AH2), casgliadau amrywiol (AH3), a gohebiaeth yn ymwneud â chaneuon gwerin a Chymdeithas Alawon Gwerin Cymru (AL1); ac i ffeiliau unigol o fewn AD7 (adroddiadau a chofnodion) ac MT4 (personalia). Croesgyfeiriwyd o'r cyfeirnodau newydd at y rhai

blaenorol yn y disgrifiadau priodol.

O ystyried felly y problemau a gyfyd yn gyffredinol wrth ailgatalogio deunydd a ddefnyddiwyd yn helaeth yn y gorffennol, ac er mwyn hwyluso adnabod y deunydd a berthynai i'r rhestr wreiddiol, paratowyd tabl o gyfeirnodau JLIW 1–155 ochr yn ochr â'u cyfeirnodau newydd. Ni chyfeirir o gwbl at yr ychwanegiadau diweddarach.

Penderfynwyd bod y papurau'n rhannu'n naturiol yn dri phrif grŵp: llawysgrifau a phapurau cerddorol (A); papurau gwyddonol (B); a phapurau personol (M). Serch hynny, o ystyried diddordeb eang J. Lloyd Williams ym mywyd cerddorol Cymru yn ogystal â maes llysieuog, roedd yn anrffod bod yna orgyffwrdd ar adegau. Er enghraifft, roedd nifer fawr o'i ddyddiaduron yn cynnwys cofnodion personol a chyfeiriadau cerddorol. Y lle amlwg i'r rhain oedd yn nosbarth M. Roedd eraill yn ddyddiaduron neu'n llyfrau lög a oedd yn cynnwys cofnodion gwyddonol, a'r lle priodol i'r rhain oedd dosbarth B. Ond cafwyd bod pynciau gwyddonol a cherddorol yn gorgyffwrdd o fewn ychydig o'r dyddiaduron. Ceisiwyd o'r cychwyn sicrhau nad oedd dim o'r papurau a osodwyd gyda'r papurau gwyddonol (B) yn cynnwys unrhyw gyfeiriadau cerddorol. Felly rhoddwyd y dyddiaduron hynny yn nosbarth M a chroesgyfeiriwyd yn y disgrifiadau priodol. Yr un modd yr ohebiaeth. Ar y cyfan roedd y gohebwyr yn wyddonwyr neu'n gerddorion. Ond bu Daniel Angell Jones, athro a botanegydd, yn gohebu â JLIW ynglŷn â cherddoriaeth yn ogystal â llysieuog ac felly ceir ei ohebiaeth ef yn nosbarth A a dosbarth B. Eto croesgyfeiriwyd yn y disgrifiadau.

Trefnwyd y grŵp cyntaf (A), sef y grŵp mwyaf, fel a ganlyn:

A Llawysgrifau a phapurau cerddorol

Gydag israniadau:

AH Caneuon ac alawon gwerin

AM Gweithiau gan JLIW

AD Hanes cerddoriaeth Cymru

AL Gohebiaeth

Rhannwyd AH ymhellach yn gyfresi:

AH1 Cyfrolau a gasglodd JLIW

Yma rhestrir 58 cyfrol a fu gynt ym meddiant casglwyr, codwyr canu, telynorion, a cherddorion eraill. Mae'r gyfres, sydd yn cynnwys yn bennaf emyn-donau, alawon a chaneuon gwerin, yn pontio cyfnod rhwng canol y

ddeunawfed ganrif a diwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Bu nifer o'r cyfrolau ym meddiant J.H. Davies, Cwrt-mawr, ac yn rhan o'i gasgliad ef cyn dod i ddwylo JLIW – ceir y llythrennau 'JHD' oddi mewn i sawl clawr – ac fe gofnodir hynny yn y disgrifiadau priodol. Ymddengys enw Mair Richards, Darowen, ar nifer o'r llawysgrifau, rhai wedi dod i'w meddiant ac eraill yn ei llaw ei hun. Mae enw John Griffith Powell, Llanfihangel-y-pennant, hefyd i'w weld yn aml. Weithiau ceir arnodiadau eithaf llawn. Er enghraifft, ar gyfrol o alawon yn llaw Ifan y Gorlan (AH1/46), y telynor o'r Gorlan ger Llanrwst, ceir ar y dudalen gyntaf 'I bought this Book from a relation of Evan Jones ['Ifan y Gorlan'] who lived ni Llansanffraid Glan Conway in 1866 – and this note is written by me in Oct 1870. W. J. Roberts, Gwilym Cowlyd'.

AH2 Casgliadau unigolion a detholion

Wrth ddiolli ac aildrefnu papurau JLIW daeth yn amlwg fod grwpiau o ganeuon ac alawon naill ai'n perthyn i unigolion arbennig, yn aelodau o'r Cantorion neu Gymdeithas Alawon Gwerin Cymru efallai, neu'n gynnyrch eisteddfodol. Penderfynwyd dod â'r rhain at ei gilydd fel ffeiliau unigol o fewn y gyfres hon. Cynhwyswyd caneuon a gofnodwyd gan JLIW ei hun hefyd yn y fan hon, yn ogystal â'i adysgrifau o lawysgrifau a deunydd printiedig a gynhyrchwyd gan unigolion eraill.

Roedd rhai o'r ffeiliau hyn yn bodoli ar ffurf gyflawn eisoes, er enghraifft AH2/14, llyfr a ddefnyddiwyd gan JLIW i gofnodi canu Robert Jones ('Dwyfor'), ond crëwyd ffeiliau 'ffug' o eitemau a ddaeth o bedwar ban y casgliad. Gwnaethpwyd hyn, er enghraifft, gyda'r caneuon a gasglodd Ruth Lewis (AH2/1) – roedd cynnwys y ffeil yn perthyn i JLIW 1 (VI), 57, 61 a 99 gynt. Enghreifftiau eraill o'r gyfres hon yw casgliad R.E. Vaughan Roberts (AH2/6) ac adysgrifau JLIW o gasgliadau John Morris (AH2/5) ac Ifor Ceri (AH2/13).

AH3 Casgliadau amrywiol

Ceir yn y gyfres hon yn bennaf gyfraniadau gan gasglwyr, y mwyafrif wedi eu hanfon at JLIW yn rhinwedd ei swydd fel Golygydd *Cylchgrawn Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru*. Yn aml ceir llythyr ynghlwm wrth y gân yn nodi lle, pryd, a chan bwy y'i codwyd. Daw enw Mary Davies yn amlwg yn y gyfres hon, gyda nifer o'r caneuon wedi eu codi ganddi ac yn ei llaw. Felly hefyd Grace Gwynedd Davies. Yma hefyd y gosodwyd trefniannau JLIW.

Wrth geisio gwneud trefn ar y cannoedd o ganeuon ac alawon, yn arbennig o fewn JLIW 57, sylweddolwyd yn fuan nad oedd modd eu trefnu na'u rhestru'n unigol. Doedd dim modd eu gosod yn nhrefn yr wyddor yn ôl teitl – roedd ambell ddalen rydd yn cynnwys sawl cân heb fod mewn unrhyw drefn o ran teitl. Roedd yn amhosibl eu trefnu yn ôl cyfrannwr ychwaith – doedd dim llythyr neu fanylion cyfrannwr ynghlwm wrth bob eitem. Penderfynwyd peidio â chwalu mwy nag oedd raid, yn enwedig felly o gofio bod nodiadau Dr Meredydd Evans (NLW Facs 973) ar gael i'r cyhoedd bellach a byddai gormod o aildrefnu yn drysu ei gyfeiriadau gwerthfawr ef. Dilynwyd ei drefn ef hefyd, sef y drefn wreiddiol, wrth rifo eitemau o fewn y ffeiliau hyn, ac os credem y byddai o werth i'r defnyddiwr ein bod yn cyfeirio at ffeil benodol o fewn yr hen JLIW 57, roedd hynny'n cael ei gynnwys yn y disgrifiad. Er enghraifft, mae JLIW AH3/3 yn cynnwys yr hyn oedd gynt yn JLIW57 (ffeil las). Nodir hyn yn y disgrifiad ynghyd â nodyn yn cyfeirio'r defnyddiwr at y disgrifiad llawnach yn NLW Facs 973.

Serch hynny, methwyd â chadw pob eitem o fewn y bwndeli gwreiddiol. Er enghraifft, yn nisgrifiad ffeil AH3/4 (JLIW 99 gynt) cyfeirir at dudalennau penodol yn NLW Facs 973, ond nodir hefyd fod rhai eitemau, er enghraifft eitemau'n ymwneud ag Yllyr Williams, Ruth Lewis, ac R.E. Vaughan Roberts, wedi eu symud i ffeiliau penodol o fewn cyfres AH2 (casgliadau unigolion a detholion). Gosodwyd nodyn hefyd o fewn bocs AH3/4 yn nodi'r eitemau a drosglwyddwyd.

Mae 27 ffeil yn y gyfres hon ac yn eu plith ceir dwy gyfrol fach (AH3/26) yn cynnwys enwau a chyfeiriadau casglwyr.

AH4 Mynegeion a rhestri

Rhannwyd y gyfres hon yn saith ffeil, gan gynnwys mynegeion i ganeuon gwerin; mynegai i emyn-donau; rhestr o alawon gan Ifor Ceri; mynegai i waith Nicholas Bennett, etc.

Mae'r mynegeion i ganeuon ac alawon gwerin (AH4/1) ar gardiau o fewn dau focs, gyda'r rhediad cyntaf a hwyaf wedi ei osod gan JLIW yn nhrefn yr wyddor ac yn cynnwys cyfeiriadau manwl at gasgliadau printiedig megis gweithiau John Parry, Edward Jones a Nicholas Bennett, a rhai casgliadau llawysgrif megis 'Melus Seiniau' Ifor Ceri. Yn ychwanegol, nodir yn aml nodiant sol-ffa y llinellau cyntaf. Mae'r ail rediad wedi ei drefnu yn yr un modd, ac mae'n cynnwys cyfeiriadau at ffynonellau lle enwir y caneuon neu'r alawon, megis J. H. Davies, 'Bibliography of Cerddi', a daliadau

Coleg Bangor.

AH5 Nodiadau a thorion o'r Wasg

Yma trefnwyd nodiadau, dyfyniadau a thorion amrywiol yn ymwneud â chanu gwerin.

AM Gweithiau gan JLIW

Yn y grŵp hwn ceir drafftiau, ynghyd â pheth gohebiaeth a deunydd perthynol arall, o gantawdau ac operâu ysgafn JLIW, gan gynnwys *Aelwyd Angharad*, *Cadifor*, 'Y Glasfryn' a 'Nos Calan Gaeaf'. Yn eu plith, yn ogystal â rhaglenni perfformiadau, mae cyfrol o lofnodion a chyfarchion (AM1/5), 'Cyflwynedig gan Gwmni Cymraeg Coleg y Brifysgol, Bangor, i Mr J. Lloyd Williams, mewn Adgof Melus o'r Mwynhad a'r Adeiladaeth a gawsant ynglŷn â'r Chwareugerddi "Aelwyd Angharad" a "Cadifor"'.

AD Hanes Cerddoriaeth Cymru

Rhannwyd y dosbarth hwn yn saith cyfres, gan gynnwys papurau'n ymwneud yn bennaf â chyfrol arfaethedig JLIW ar hanes cerddoriaeth yng Nghymru; ei gyfrol *Y Tri Thelynor*; ynghyd â phapurau'n adlewyrchu ei waith fel darlithydd, darlledwr, beirniad a golygydd.

Mae'r gyfres gyntaf (AD1) yn cynnwys tua 25 ffolder o nodiadau ymchwil a pharatoadod helaeth ar gyfer ei waith ar hanes cerddoriaeth yng Nghymru. Cafwyd y mwyafrif o'r rhain yn JLIW 1 a 2 a chadwyd y drefn wreiddiol.

Gosodwyd y darlithoedd a'r anerchiadau a draddodwyd ganddo mewn ysgolion haf, i gymdeithasau a dosbarthiadau ledled Cymru a thu hwnt, yn AD3. Roedd y rhain, ar amrywiol agweddau ar gerddoriaeth yng Nghymru, yn wreiddiol ar wasgar ar hyd y casgliad. Fe'u trefnwyd yn ôl pwnc, gan gynnwys caneuon ac alawon gwerin, canu cynulleidfaol, canu mewn ysgolion, yr 'hwyl' Gymreig, a dylanwad canu ar foes a bywyd Cymru. Yn eu plith ceir darlithoedd yn ymwneud â sefydlu Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru a swyddogaeth y Gymdeithas (AD3/6). Ceir torion papur newydd, nodiadau a rhestrï amrywiol yn AD4.

Trefnwyd y sgrïptiau radio, sydd yn ymwneud â chanu gwerin a gwasanaethau crefyddol, yng nghyfres AD5, ac ychydig feirniadaethau yn AD6. Ceir ychydig adroddiadau a chofnodion perthynol i Gymdeithas Alawon Gwerin Cymru, y Cyngor Cerdd Cenedlaethol, a cherddoriaeth mewn addysg, yn AD7.

AL Gohebiaeth

Er nad oedd unrhyw drefn arbennig i'r ohebiaeth 'gerddorol' o fewn hen

rifau JLIW, roedd hi'n disgyn yn fras dan dri phennawd. Roedd JLIW 112 a 58 yn cynnwys gohebiaeth ar ganu gwerin a Chymdeithas Alawon Gwerin Cymru; JLIW 111, 94, 96, 132 ac 138 yn cynnwys gohebiaeth *Y Cerddor* a'r Cyngor Cerdd Cenedlaethol, a JLIW 110 yn cynnwys gohebiaeth gyffredinol. Yn anorfod roedd rhywfaint o orgyffwrdd rhwng y gwahanol grwpiau, ond er bod rhai pynciau a gohebwyr yn ymddangos dan fwy nag un pennawd daethpwyd i'r casgliad fod gogwydd cyffredinol pob cyfres yn ddigon gwahanol ac mai doethach fyddai peidio â chyfuno mwy nag oedd raid. Roedd cryn dipyn o ohebiaeth berthynol i ganu gwerin hefyd yn JLIW 57 a gosodwyd y rheini gyda JLIW 112 a 58. Ymgorfforwyd yr ohebiaeth gerddorol a dderbyniwyd fel rhan o'r ychwanegiadau diweddarach yn y cyfresi priodol. Crëwyd hefyd gyfres o ohebiaeth amrywiol yn cynnwys ffeiliau cymharol fach ar bynciau penodol megis y breindal am ei gyhoeddiadau, a tharian goffa Iorwerth Glyndwr John.

Dyma sut y'u trefnwyd yn y rhestr:

- AL Gohebiaeth yn ymwneud â cherddoriaeth:
- AL1 Caneuon gwerin a Chymdeithas Alawon Gwerin Cymru
Rhifau blaenorol JLIW 112, 58 ac eitemau o fewn JLIW 57
- AL2 *Y Cerddor* a'r Cyngor Cerdd Cenedlaethol
Rhifau blaenorol JLIW 111, 94, 96, 132 ac 138; a gohebiaeth a ychwanegwyd at y casgliad yn ddiweddarach
- AL3 Gohebiaeth gyffredinol
Rhifau blaenorol JLIW 110 ac eitemau o fewn 1 a 113; a gohebiaeth a ychwanegwyd at y casgliad yn ddiweddarach
- AL4 Gohebiaeth amrywiol
Rhifau blaenorol JLIW 62, 80 ac eitemau o fewn JLIW 97 a 112

Fel y nodwyd uchod, ymddengys rhai gohebwyr mewn mwy nag un gyfres, ac yn AL1 ac AL2 ceir caneuon weithiau ynghlwm wrth lythyr. Nodwyd a mynegeiwyd y gohebwyr amlycaf o fewn pob ffeil, a chafwyd nifer sylweddol o lythyron oddi wrth Grace Gwyneddon Davies, Syr Walford Davies, Dr Mary Davies, A.P. Graves, D.A. Jones, Dora Herbert Jones, y Fonesig Ruth Lewis a Jennie Williams (Jennie Ruggles-Gates). Ceir hefyd ffeiliau yn cynnwys copiâu o lythyron neu lythyron gwreiddiol oddi wrth JLIW at nifer o ohebwyr. Yn eu plith ceir rhyw 28 llythyr gwreiddiol oddi wrth JLIW at Dr Mary Davies ac mae'n debyg i'r rhain ddod i'w feddiant drwy law Ruth Lewis a fu drwy bapurau Mary Davies ar ôl ei marwolaeth yn 1930.

Mae'r ohebiaeth amrywiol yn AL3 yn ymwneud â chyhoeddi ei weithiau, yr Academi Gerdd Gymreig arfaethedig, a tharian goffa Iorwerth Glyndwr John.

Dyna felly'n fras gynnwys y prif grŵp, sef y papurau cerddorol. Gosodwyd y papurau personol yn nosbarth M, ac yma ceir ei ohebiaeth deuluol a chyffredinol (MP), ei ddyddiaduron (MB), a'i gofiant, sef *Atgofion Tri Chwarter Canrif* (MT1). Ond ni ddylid anwybyddu'r papurau personol o safbwynt cyfeiriadau cerddorol. Fel y nodwyd eisoes, yn y dyddiaduron ceir sylwadau a nodiadau sydd yn adlewyrchu nid yn unig ei fywyd personol a'i gyfansoddiadau ef ei hun, ond hefyd ei ddiddordeb mewn cerddoriaeth Gymreig yn gyffredinol. Ac mae cofnodion sydd yn amlygu ei ddiddordeb ym maes cerddoriaeth werin yn frith drwyddynt. Ceir cofnodion perthynol hefyd yn y llyfrau nodiadau amrywiol (MB3) sydd wedi eu hysgrifennu ar ffurf dyddiadur ac sydd, er enghraifft, yn cynnig gwybodaeth amdano fel casglwr caneuon gwerin (MB3/1). Hefyd, yn nosbarth MP (Gohebiaeth), ceir ffeiliau o lythyron teuluol a chyffredinol, rhai'n cynnwys cyfeiriadau at bynciau cerddorol.

Er mai yn y ddau grŵp uchod (A ac M) y ceir y papurau 'cerddorol', ni ddylid anghofio'r deunydd sydd yn ymwneud â'i waith bob dydd fel botanegydd (B). Nid yw'r swm yn enfawr – rhyw bedwar bocs i gyd, ond mae ei egni, ei frwdfrydedd a'i allu yn y maes hwn eto yn amlwg. Bu cyfrol Dewi Jones, *Naturiaethwr Mawr Môr a Mynydd: Bywyd a Gwaith J. Lloyd Williams* (2003) yn gymorth gwerthfawr wrth fynd ati i wneud trefn ar y rhain.

Hoffwn ddiolch i Mr Daniel Huws, Dr Meredydd Evans, a Phyllis Kinney am eu cyngor a'u cymorth wrth baratoi'r rhestr, ac yn arbennig felly i Dr Meredydd Evans am roi ar fenthyg i ni ei nodiadau ar J. Lloyd Williams 1–155 ac am ei ganiatâd i'w copïo (NLW Facs 973) fel eu bod ar gael i bawb.

Erbyn i'r rhifyn hwn o *Canu Gwerin* ddod o'r wasg bydd modd chwilio ac edrych ar y rhestr ar wefan y Llyfrgell. Mae'r gohebwyr a'r pynciau amlwg wedi eu mynegeo a bydd modd gweld y rhestr yn ei chrynswith a phori drwyddi, neu chwilio'r mynegeion dan enwau neu bynciau penodol. Ceir copi caled hefyd o'r rhestr, gan gynnwys y tabl trosi, ar silffoedd Ystafell Ddarllen y De.

CAROL DDIRWESTOL

Rhidian Griffiths

Yn *Hen Alawon* (*carolau a cherddi*), sef golygiad Phyllis Kinney a Meredydd Evans o lawysgrif John Owen, Dwyrán, gwelir alaw o'r enw 'Mentra Gwen neu Hun Gwenllian' (rhif 34). Yn nodyn esboniadol y golygyddion ar dudalen 99 dywedir bod hon yn un o nifer o alawon a gysylltir â mesur 'Mentra Gwen' a'i bod wedi ei defnyddio'n helaeth fel carol ac emyn-dôn. Roedd John Owen, Dwyrán, yn nodi alawon o'r 1880au ymlaen, ac mae'n debyg iddo glywed hon yn cael ei chanu yn Sir Fôn yn negawdau olaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Er na chyhoeddwyd hi yng *Nghylchgrawn* y Gymdeithas na chwaith yn llyfrau carolau W.S. Gwynn Williams, lle'r ymddangosodd nifer o'r alawon a gasglodd John Owen, mae erbyn heddiw'n hynod boblogaidd ac yn cael ei chanu'n gyson ar eiriau Eos Iâl, 'Ar gyfer heddiw'r bore'. Ymddangosodd trefniant cyfarwydd W. Rees Lewis ohoni yn *Carolau Hen a Newydd* yn 1954 a thrachefn mewn mwy nag un llyfr emynau, gan gynnwys *Caneuon Ffydd* (2001); a cheir trefniant gwahanol o waith Alun Davies yn *Caniedydd yr Ifanc* (1980).

Mae trefniant W. Rees Lewis, sef y ffurf ar yr alaw sy'n gyfarwydd bellach, yn amrywio ychydig bach ar fersiwn John Owen. Ond ceir amrywiad arall eto mewn cyfrol fach ddwy geiniog o'r enw *Casgliad o Donau ac Emynau at wasanaeth Cymdeithasau Dirwestol* a gyhoeddwyd gan Gymdeithas Ddirwestol Aberdyfi yn 1904 (Ebrill, 1904 yw'r dyddiad ar ddiwedd y rhagair). Argraffwyd y llyfryn, gyda'r gerddoriaeth yn y sol-ffa, gan Hughes a'i Fab, Wrecsam. Emyn-donau a chytganau dirwestol yw'r cynnwys at ei gilydd, gydag ambell drefniant o alaw seciwlar, megis 'Marching through Georgia' (t. 5) a'r 'Marseillaise' (tt. 20–1). Ar dudalen 14 ceir alaw o'r enw 'Gwenllian', sef 'Mentra Gwen' neu 'Ar gyfer heddiw'r bore', wedi'i gosod ar eiriau dirwestol:

Wŷr dewrion arwyr dirwest

Awn ymlaen;

Yn fuan cawn y goncwest,

Awn ymlaen.

Doed pawb i'n pleidio'n gynnes,

Yn erbyn trais a gormes,

Nid ydyw hyn ond ernes,

Awn ymlaen,

O sychu'r ddiod ddiles,

Awn ymlaen.

Fyddinoedd gwych Dirwestwyr,

Awn ymlaen

I ymladd enwog frwydr

Awn ymlaen;

Gorchfygwn y gelynion,

A'r caethion ddont yn rhyddion

I foli dirwest dirion,

Awn ymlaen,

Cydweithiwn o un galon

Awn ymlaen.

Mae dirwest i orchfygu,

Awn ymlaen,

Ar elyn mawr y fagddu,

Awn ymlaen.

Awn, wrol lu dirwestol,

I sychu'r ddiod feddwol,

Offeryn penna'r diafol –

Awn ymlaen,

Cawn fuddugoliaeth hollol,

Awn ymlaen.

Ni roir enw awdur wrth y geiriau ac nid oes unrhyw esboniad ar darddiad y dôn. A oedd hi'n cael ei chanu yn ardal Aberdyfi, neu a oedd hi wedi ei chludo o ardal arall?

Cân yr Hen Farcutan Benllwyd

Daniel Huws

1. Clywch ha - nes hen far - cut - an ben-llwyd Trwy am - al i rôl yn y
2. Mi eu - thum dro trwy'r bron-nydd brwyn - og Lle'r oedd cŷ - ni - glod
ddôl a ddal-iwyd A chyn ei dal yn he - deg bron-nydd Ac yn cyr - sio hyd
lliw - garddi - gon Ond of - ni wnes i yr ai rhei - ny Â mi dro an-noeth
wy - neb cors - ydd A'i hed - fan falch fel gwalch o'r coed - ydd.
i dru - en - i Fel na chawn ol - wg ar liw'r li - li.

1. Clywch hanes hen farcutan benllwyd
Trwy amal i rôl yn y ddôl a ddaliwyd
A chyn ei dal yn hedeg bronnydd
Ac yn cyrsio hyd wyneb corsydd
A'i hedfan falch fel gwalch o'r coedydd.
2. Mi euthum dro trwy'r bronnydd brwynog
Lle'r oedd cyniglod lliwgar ddigon
Ond ofni wnes i yr ai rheiny
Â mi dro annoeth i drueni
Fel na chawn olwg ar liw'r lili.
3. Mi euthum dro trwy'r coedydd mawrion
Yn lle'r oedd nythod cryrod gleision
Ond ofni wnes i yr ai rheiny
Â mi dro annoeth i drueni
Ar hyd y ffosydd rwyn cyffesu.

4. Rhois dro trwy'r goedwig tewfrig isal
Lle'r oedd y petris yn byw'n ddiofal
Ac un o'r rhain ni chawn dros lwgu
Na byddai'u tad a'u mam nhw'n codi
Yn chwyrn a chwannog i'm dychrynnu.
5. Rhois dro trwy'r gwrychoedd a'r drain gwynion
Lle'r oedd piod sionc a brithion
A chwman wisgi oedd gan y rheiny
Ag yn chwannog i drychwenu [drychwanu]
Nid eis i ymorol am y rheiny.
6. Rhois dro trwy â'r bryniau a'r bronnydd
Lle'r oedd hedyddion llwydion llonydd
A phob mân adar ar hyd y ddaear
Bum gyda'r rheiny yn cael fy mhlesar
Pan own yn ifanc ac yn ofar.
7. Rhoisum dro trwy'r cwm a'r eigion
Ac ar hyd y traethau gwylltion
Ond pob hwyaden rhag rwydd [rhwyl] ddienga
A'r fulfran gu ni ddoi i'r ddalfa
Ond yn y gloyw ddŵr hi ymgladda.
8. Rhois dro trwy'r dolydd hafaidd hefyd
Yn lle'r oedd cogau'n canu'n hyfryd
A minnau am danyn nhw'n ymdynu
Ond cofio wnes i yr ai nhw i gysgu
Pan fyddai reitia imi wrth eu cwmni.
9. Rwyn wylo'r dŵr oddiwrth fy nghalon
Rwyn dwyn yn deg yngolwg dynion
Rwyn bwrw gwallt y mhen gan hiraeth
Wel am y ferch sy rhybell ysywaeth
O wele 'nghyflwr am y 'ngenath.

[Cyhoeddwyd erthygl Daniel Huws, 'Cân yr Hen Farcutan Benllwyd', yn *Canu Gwerin*, 27 (2004), 26–33, ond drwy amryfusedd fe hepgorwyd yr alaw a gyhoeddir uchod. Ymddiheuir am hynny – Gol.]

Ar fore pan yn rhodio

Ar fore pan yn rhodio
Cwrdd a wnes â'r cadno,
Ar frig y dydd wrth ole sêr,
Ffal-di ral-di ral-di dal,
A chwarter gwedder ganddo.

A mi ofynnnes iddo,
'Ble buost ti'n profeidio?
Yr wyt yn llydan iawn dy frest,
Ffal-di ral-di ral-di dal,
Be' gest ti i frecwastio?'

'Iâr goch 'rhen Siôn o'r hendre
Fu'n frecwast im o'r gore,
Fi fentra arno olwg sâl,
Ffal-di ral-di ral-di dal,
Pan ddaw o'i wâl y bore'.

A bant yr aeth y cadno
A'r chwarter gwedder ganddo,
Gan ddweud, 'Bydd hwn wrth ole sêr,
Ffal-di ral-di ral-di dal,
Yn swper ffamws heno'.

Penillion 1 a 2: traddodiadol

Penillion 3 a 4: Tegwyn Jones, Bow Street, Ceredigion

Cyhoeddwyd yr alaw hon yng nghyfrol D. Roy Saer, *Caneuon Llafar Gwlad* 2 (Caerdydd, 1994), 53, gyda'r nodyn a ganlyn:

Tâp AWC 632. Recordiwyd 11.2.64 gan Mrs Edith Edwards (g. 1881), Neuadd Wen, Ystradgynlais, sir Forgannwg. Pan oedd yn blentyn tua 10 oed, ac yn byw yn ardal Castell Craig-y-nos, dysgodd EE y gân hon, gan gynnwys rhagor o benillion, oddi wrth ei thad, a oedd yn frodor o'r ardal.

Teimlwyd y byddai'n braf cael gafael ar weddill y geiriau, ac o wneud hynny y byddai'r gân 'Ar fore pan yn rhodio' yn addas i'w chanu mewn cystadleuaeth o dan 12 oed. Gan nad oedd y geiriau traddodiadol wedi eu cadw, gwahoddwyd Tegwyn Jones, Bow Street, i ymgymryd â'r dasg o 'orffen' stori'r gân. Diolchir yn gynnes iddo am gymwynas werthfawr arall i fyd yr alawon gwerin.

BETHEL A'R FWYALCHEN

Rhidian Griffiths

Mae llawer o orgyffwrdd cyd-rhwng tonau'r byd a'r betws. Er bod tuedd yn y traddodiad anghydfurfiol yng Nghymru i ymdrin â'n hemyn-donau ar wahân, ac i osgoi mabwysiadu alawon seciwlwr at iws y cysegr, mae'r ddau draddodiad wedi'u cyd-blethu; dangoswyd hyn mewn mwy nag un astudiaeth dros y blynyddoedd. Nid yw'n annisgwyl, oherwydd y mae'r traddodiad o ganu emynau, sy'n tarddu o gyfnod y Diwygiad Protestannaidd yn yr unfed ganrif ar bymtheg, wedi arfer ag alawon seciwlwr bron o'r dechrau: mabwysiadodd Luther a'i ddilynwyr nifer o alawon sydd erbyn heddiw wedi gwisgo parchusrwydd a syberwyd cwbl ddieithr i'w tarddiad. Mae'r emyn-dôn 'Innsbruck', er enghraifft, sy'n gysylltiedig ag emynau tawel, dwys, yn ei hanfod yn gân ddigon amharchus.¹

Ceir rhai enghreifftiau amlwg yn y traddodiad Cymreig o donau seciwlwr a drawsblannwyd i'r cysegr. Daeth y faled 'Can mlynedd i nawr' yn emyn-dôn dan yr enw 'Joanna'.² Yr un yw'r emyn-dôn 'Llantrisant' ag alaw 'Awn i Fethlem'.³ Mae emyn-donau megis 'Yr Hen Ddarbi' a 'Crug-y-bar' hefyd â chysylltiadau bydol, ac i'w cael ar ffurf seciwlwr.⁴

Enghraifft ddiddorol arall o'r broses o gyd-dyfu a chyd-ddatblygu yw'r berthynas cyd-rhwng yr emyn-dôn 'Bethel' a'r alaw 'Y Fwyalchen'.

Ymddangosodd 'Bethel' mewn print yng nghasgliad Richard Mills, *Caniadau Seion*, a gyhoeddwyd yn 1840. Nid yw Mills yn esbonio beth oedd ei ddull o gynnull y casgliad, ond mae'n ymddangos iddo dynnu tonau at ei gilydd o sawl ffynhonnell: mae nifer o'r tonau yn rhai a oedd wedi ymddangos mewn casgliadau Seisnig yn y ddeunawfed ganrif a dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, ac eraill gan gyfansoddwyr Cymreig o'r un cyfnod â Mills. Mae'r rhain yn dwyn enw cyfansoddwr neu ffynhonnell. Ond ceir dosbarth arall o donau nad ydynt yn cael eu priodoli i unrhyw ffynhonnell, a gellir tybio bod y rhain yn donau yr oedd Mills wedi clywed eu canu gan gynulleidfaoedd yng Nghymru, ac y gellir eu hystyried yn 'alawon Cymreig' o darddiad neu arferiad brodorol. Rhywbeth tebyg yw casgliad John Roberts, Henllan, *Caniadau y Cyssegr*, a gyhoeddwyd yn y

flwyddyn flaenorol, 1839, ac mae lle i gredu bod Roberts wedi cael nifer fawr o'r tonau yn ei gasgliad ef o ganu'r werin yng nghynulleidfaoedd gogledd Cymru. Mae awdur yr erthygl ar John Roberts yn *Y Gwyddoniadur Cymreig* yn canmol ei 'sicrwydd barn wedi ei symbylu gan athrylith gerddorol' am fynnu cyhoeddi'r 'tônau cartrefol Cymreig' yr oedd wedi'u clywed.⁵

Dyma 'Bethel' fel y ceir hi yn *Caniadau Seion*.⁶

Ymddangosodd eto yn un arall o gyhoeddiadau'r Millsiaid, ond wedi ei symleiddio a'i 'pharchuso' rywfaint. Cyhoeddwyd *Y Cerddor Eglwysig*, sef casgliad o donau crefyddol dan olygiad John Mills a Richard Mills, yn Llanidloes yn 1846. Mae rhagymadrodd y gyfrol yn dweud i'r golygyddion ddethol eu casgliad o blith pedair mil o donau a gynullwyd o nifer o ffynonellau Ewropeaidd, Seisnig a Chymreig, a gelwir 'Bethel', sef rhif 38 yn y casgliad, yn 'Alaw Gymreig'. Golygiad a geir yma ar y ffurf fwy addurnedig a welir yn *Caniadau Seion*, a gellir tybio taw llaw olygyddol y Millsiaid sy'n gyfrifol am y symleiddio.

Fe'i ceir hi eto yn *Llyfr Tonau Cynulleidfaol* Ieuan Gwyllt yn 1859, wedi ei hamddifadu'n llwyr o'i haddurniadau, ond yn y ffurf a ddaeth wedi hynny yn awdurdodedig ym myd llyfrau emynau. Mae 'Rhaglith' Ieuan Gwyllt yn gosod allan ei athroniaeth ef parthed golygu tonau traddodiadol:

Anhawsder mawr iawn a deimlais gyda golwg ar yr hen Donau Cymreig oedd, y gwahanol ddulliau y cenir hwynt mewn gwahanol barthau o'r Dywysogaeth. Nid oes cynifer ag un o'r hen Alawon godidog, tanllyd, mawreddog hyn, a pha rai y brithir tudalenau y Casgliad presenol, yn cael eu canu yn mhob man yr un modd; a chenir rhai o honynt mewn haner dwsin ac ychwaneg o ffyrdd mewn gwahanol ardaloedd. Dan yr amgylchiadau hyn, ac yn ngwyneb nad oedd un copi gwreiddiol i apelio ato, nid oedd genyf ond ymgynghori a'r hen bobl a'r hen ysgriflyfrau henaf y medrwn ddyfod o hyd iddynt, ac yna arfer fy chwaeth a'm barn fy hun.⁷

Barn Ieuan, mae'n debyg, oedd mai'r ffurf symlaf oedd y ffurf nesaf at y gwreiddiol, ac yn cynrychioli 'hanfod' pob tŷn; ond er gwaethaf ei honiad ei fod yn dilyn yr hyn a gafodd mewn 'hen ysgriflyfrau', fe olygodd yr alawon er mwyn iddynt gydymffurfio â phatrwm o symlrwydd diaddurn.

Dyma 'Bethel' fel y mae'n ymddangos yn y *Llyfr Tonau Cynulleidfaol*, wedi diosg ei haddurniadau i gyd:

Gwelir yn y tair ffynhonnell a ddyfynnwyd broses o symleiddio alaw i ffurf fwy canonaidd a fyddai'n cyfateb i'r hyn a ddisgwyliid mewn emyn-dôn. Y mae'r esblygiad o ffurf 1840 i ffurf 1859 yn adlewyrchu twf athroniaeth y syml, sef mai alawon urddasol, diaddurn yn unig oedd yn gweddu i ganiadaeth grefyddol. O ystyried poblogrwydd canu cynulleidfaol yn ail hanner y bedwaredd ganrif ar bymtheg nid yw'n syndod fod y ffurfiau ar

alawon Cymreig a fabwysiadwyd yn y casgliadau cyhoeddedig cynnar wedi ymsefydlu: ffurf Ieuan Gwyllt ar 'Bethel' yw'r un a welir yn y rhan fwyaf o lyfrau ar ôl 1859. Aeth tarddiad gwerinol yr alaw o'r golwg.

Ond nid 1859 yw diwedd y stori chwaith. Ymddangosodd 'Bethel' hefyd yn *Swn Addoli* yn 1862.⁸ Teitl llawn y gyfrol hon yw *Swn Addoli: sef casgliad o hen alawon Cymreig i trefnedig a than olygiaeth Y Parch. David Richards*. Yr oedd David Richards (1822–1900) yn weinidog yng Nghaerffili ar y pryd, ac mae ei gyfrol, yn ôl R.D. Griffith, yn cynnwys 'alawon cysegredig Cymreig a gasglodd ar hyd a lled y wlad'.⁹ Mae'n sicr fod David Richards nid yn unig yn gweld gwerth yn yr alawon Cymreig cysegredig hyn, ond yn frwd dros eu harddel ymhlith cynulleidfaoedd Cymru. Yn ei raglith i'r gyfrol mae'n dweud:

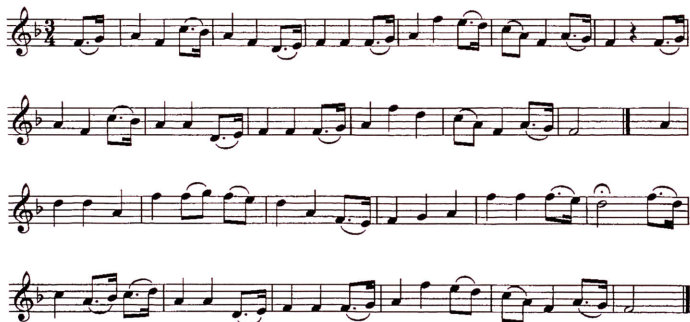
Y mae profiad wedi ein dysgu bellach i gredu mai ein Hen Alawon Cysegredig yw'r cyfaddasaf a'r goreu o ddigon i gynulleidfa Gymreig, a hyny am y rheswm eu bod yn fwy effeithiol i gynyrchu ysbryd addoli. Y mae genym farn mor uchel a neb am hen gerddoriaeth eglwysig Germany, a gwledydd ereill; mae eu symlwydd, a'u hurddas, a'u mawredd yn annisgrifadwy! Eto y mae eu dylanwad wrth eu canu gan gynulleidfa Gymreig yn llawer llai nag yw dylanwad hen dônau anwyl ein gwlad ein hunain.

Nid yw Richards yn manylu ar ei ffynonellau nac yn esbonio o ble y cafodd y gwahanol donau sydd yn y casgliad, ond y mae'r ffurf sydd ganddo ar 'Bethel' yn amrywio tipyn ar y ffurfiau a oedd wedi ymddangos eisoes yn *Caniadau Seion* a'r *Llyfr Tonau Cynulleidfaol*. Gan fod Richard Mills, Ieuan Gwyllt a David Richards ill tri yn defnyddio'r un enw, 'Bethel', ar y dôn, mae'n debyg fod y tri yn cydnabod mai'r un alaw oedd hi. Gall fod ffurf y

Llyfr Tonau Cynulleidfaol yn olygiad ‘academaidd’ o’r dôn fel y ceir hi yn *Caniadau Seion*, ond y mae ffurf *Swn Addoli* yn bur wahanol eto. Mae’r trawsaceniion yn llinellau cyntaf y dôn, a rhediad gwahanol yr alaw, yn awgrymu taw ffurf lafar yr oedd David Richards wedi ei chlywed a’i nodi, yn hytrach na ffurf llyfr, yw hon; ac ni welais ffurf debyg wedi ei hargraffu yn unman arall.

Ond yr hyn sy’n hynod yn hanes ‘Bethel’ yw fod ffurf gyfatebol, seciwlwr wedi ei diogelu o’r un cyfnod â’r ffurf grefyddol.¹⁰ Yn 1844, cwta bedair blynedd wedi iddi ymddangos yn *Caniadau Seion*, cyhoeddwyd ffurf ar y dôn yng nghyfrrol arloesol Maria Jane Williams, *Ancient National Airs of Gwent and Morganwg*, dan yr enw ‘Y Fwyalchen’. Mae’n sicr taw o ganu llafar y cododd Maria Jane yr alaw a’r geiriau, er ei bod hi wedi eu golygu i’w cyhoeddi, fel y dangosodd Daniel Huws.¹¹

Mae’n eithaf sicr nad golygiad neu addasiad o ‘Bethel’ yw ‘Y Fwyalchen’. Ond ai Richard Mills a gymerodd ‘Y Fwyalchen’ o ganu llafar a’i throï’n emyn-dôn i’w chyhoeddi yn *Caniadau Seion*? Os felly, mae’n debyg taw ffurf wahanol ar ‘Y Fwyalchen’ a glywodd Mills, gan fod rhediad yr alaw a’r amseriad yn *Caniadau Seion* yn wahanol i’r hyn a geir yn *Ancient National Airs*. Ond o gofio holl ymdrechion teulu Mills dros buro a chodi safonau canu cynulleidfaol, mae’n amheus a fyddai Richard Mills wedi dwyn alaw seciwlwr i mewn i’w gasgliad oni bai ei bod yn cael ei defnyddio eisoes o fewn y cysegr. Barn ei nai John Mills oedd nad oedd caneuon seciwlwr yn addas i’w defnyddio mewn addoliad:

Y mae rhai cynulleidfaoedd crefyddol yn Nghymru wedi bod yn euog o ddwyn erddyganau yn rhan o'r addoliad, mor anaddas (a mwy) a phe buasai y pregethwr yn traddodi darlith athronyddol yn lle pregeth. Beth debygai y darllenydd am *Seiniwch y Dympan Hyfryd*, y Saeson; neu *Ar hyd y Nos*, y Cymry; a'r cyffelyb? Ai tybed bod rhyw rai mor anwybodus a barnu y rhai hyn yn deilwng i'w canu yn nhŷ Dduw? ... Y maent yn mhell o fod yn cynwys nodeb teilwng i'r fath ddefnyddiad.¹²

Os oedd Richard Mills o'r un farn â'i nai John, onid yw'n fwy tebygol fod 'Y Fwyalchen', neu ffurf arni, wedi ei chymhathu ers cenhedlaeth a mwy i ganu crefyddwyr, ac mai'r ffurf honno a gododd ef o lyfr canu rhyw arweinydd neu o ganu cynulleidfa?

Cynyddodd poblogrwydd 'Y Fwyalchen' wedi iddi gael ei mabwysiadu gan Brinley Richards a'i chynnwys yn ei gasgliad hynod boblogaidd, *Songs of Wales*, a gyhoeddwyd yn 1873. Dyna sicrhau parhad y gân seciwlar. Ond yr hyn sy'n fwy diddorol fyth yw fod 'Bethel' a'r 'Fwyalchen' wedi cydfodoli o fewn y traddodiad crefyddol. Yn 1878 cyhoeddodd Thomas Gee gasgliad anenwadol o donau dan yr enw *Caniadau y Cyssegr a'r Teulu*.¹³ Yno argreffir dan rif 428 y dôn 'Bethel' ar ffurf y *Llyfr Tonau Cynulleidfaol* o ran alaw er nad o ran cynghanedd. Oddi tani ceir pennill David Charles, 'O fryniau Caersalem ceir gweled / holl daith yr anialwch i gyd' a'r cyfieithiad Saesneg, 'From heavenly Jerusalem's towers'. Dan rif 430 yn yr un casgliad ceir 'Y Fwyalchen', a ddisgrifir yn 'Alaw Gymreig' wedi ei threfnu gan John Thomas, 'Pencerdd Gwalia': dyma'r trefniant a gyhoeddodd ef yn ei gasgliad *Welsh Melodies* yn 1862. Gosodir hon ar eiriau 'O Salem, fy annwyl gartrefle' a phennill Saesneg, 'Oh! founts of compassion still springing / From rocks of his justice above'. Os sylweddolodd golygyddion anhysbys *Caniadau y Cyssegr a'r Teulu* mai'r un oedd y ddwy alaw, nid oedd hynny'n eu gwarafun rhag cyhoeddi'r naill fersiwn a'r llall. Ailgyhoeddwyd *Caniadau y Cyssegr a'r Teulu* mewn fersiwn diwygiedig, helaethach yn 1889, ac fe ymddangosodd y ddwy dôn yno'r eilwaith (rhif 396, 'Bethel' a rhif 398, 'Y Fwyalchen'). Ymddangosodd 'Y Fwyalchen' hithau mewn rhaglenni cymanfaoedd canu, gan roi awdurdod a pharchusrwydd i'w defnydd fel emyn-dôn.

Mewn erthygl a ymddangosodd yn *Canu Gwerin* 16 (1993) eglurodd Dafydd Jenkins fel yr oedd ei fam yn arfer canu 'O fryniau Caersalem' i dôn 'Y

Fwyalchen' yn yr 1890au: tybed a oedd hi wedi clywed arfer y dôn yn sgil ei hymddangosiad yn *Caniadau y Cyssegr a'r Teulu*, neu wedi ei chodi'n uniongyrchol o *Songs of Wales*?¹⁴ Yn ei gyfrol *Rhagor am Donau a'u Hawduron* mae Huw Williams yn cyfeirio at hanesyn am bregethwr yn awgrymu canu emyn 'ar Yr Hen Fwyalchen':¹⁵ ai sôn yr oedd am 'Y Fwyalchen' yn ei gwisg fel emyn-dôn neu am y dôn 'Bethel', sydd mor debyg iddi? Gall taw'r 'Fwyalchen' oedd yn ei feddwl. Cofier bod y byd canu hyd yn oed yn nawdegau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg yn fwy hyblyg nag y byddem yn ei dybio, ac yn barod i gofleidio'r seciwlar yn ddi-ofn. Defnyddid 'Annie Laurie' fel emyn-dôn mor ddiweddar ag 1916 pan gyhoeddwyd hi yn nhrefniant Caradog Roberts yn *Cân a Moliant* (rhif 111). I ychwanegu at droeon yr yrfa, dylid nodi bod perthynas rhwng 'Y Fwyalchen' (a 'Bethel') a'r alaw a addaswyd i ffurfio'r dôn 'Crug-y-bar', ac a gynhwyswyd mewn llyfrau tonau yn yr un mesur (98.98.D.) ac ar yr un geiriau, sef 'O fryniau Caersalem'. Ac yn fwy diddorol fyth, rai blynyddoedd wedi iddo gyhoeddi 'Bethel' yn *Caniadau Seion* cynhwysodd Richard Mills dôn o'i waith ei hun, dan yr enw 'Bryniau Caersalem' yn *Yr Arweinydd Cerddorol*, sy'n hynod o debyg yn ei gwead i 'Bethel' a'r 'Fwyalchen'.

Ailgyhoeddwyd hon yn *Y Caniedydd Cynulleidfaoel* yn 1895 ochr yn ochr â

'Bethel', ond nid ar ôl hynny, hyd y gwelais. Erbyn yr ugeinfed ganrif yr oedd agweddau'n caledu, a'r ffin rhwng y bydol a'r seciwlar yn fwy pendant. Cadwodd 'Bethel' – yn ffurf Ieuan Gwyllt arni – ei lle yn ddiogel yn y llyfrau emynau. Cadwodd 'Y Fwyalchen' ei lle yng nghasgliadau

caneuon cenedlaethol Cymru. Ond daeth rhawd ‘Y Fwyalchen’ yn ei gwisg fel emyn-dôn i ben.

NODIADAU

- 1 Ceisiais drafod peth ar y thema hon yn Narlith Goffa Amy Parry-Williams am 1991, *Ffiniau: alaw werin ac emyn-dôn* (CAGC, 1991).
- 2 Orlheinir hanes ‘Joanna’ gan Huw Williams, ‘Llinach “Joanna” ’, *Canu Gwerin*, 14 (1991), 5–12.
- 3 *Cylchgrawn Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru*, cyf. III, rhif 1 (1930), 55–6.
- 3 D. Roy Saer, ‘Tôn “Hen Ddarbi” a’i theulu’, *Canu Gwerin*, 1 (1978), 17–26; Rhidian Griffiths, ‘Helynt alaw: Cledan, Emlyn, “Crug-y-bar” ’, *Canu Gwerin*, 9 (1986), 5–11.
- 5 *Y Gwyddoniadur Cymreig*, ail arg. (Dinbych, 1889–96), ix.135E-F.
- 6 At ddibenion cymharu, rhoddir yr enghreifftiau i gyd yn yr un cywair, sef F fwyaf.
- 7 Ieuan Gwyllt, *Llyfr Tonau Cynulleidfaol* (Llundain, 1859), ‘Rhaglith’, viii.
- 8 Nid oes dyddiad cyhoeddi ar y gyfrol, ond ceir y dyddiad Tachwedd 1, 1862 ar ddiwedd y ‘Rhaglith’.
- 9 *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1940* (Llundain, 1953), 800.
- 10 Ceir rhai enghreifftiau eraill o hyn, er enghraifft yn hanes ‘Crug-y-bar’, alaw sy’n berthynas i ‘Bethel’; cymh. Griffiths, ‘Cledan, Emlyn, Crug-y-bar’, 9.
- 11 *Ancient National Airs of Gwent and Morganwg / casglwyd a threfniwyd gan Maria Jane Williams ...* gyda rhagymadrodd a nodiadau ar y caneuon gan Daniel Huws (CAGC, 1988, adarg. 1994), 48, [32].
- 12 John Mills, *Gramadeg Cerddoriaeth* (Llanidloes, 1838), 200.
- 13 *Caniadau y Cyssegr a’r Teulu: detholiad newydd o donau at wasanaeth cynulleidfaoedd a theuluodd, gyda geiriau Cymraeg a Saesneg i gan amryw gerddorion* (Dinbych: Thomas Gee, 1878). Ymddangosodd argraffiad newydd, helaethach dan olygyddiaeth Hugh Davies, ‘Pencerdd Maelor’ yn 1889.
- 14 Dafydd Jenkins, ‘“Y Fwyalchen” ac “O fryniau Caersalem” ’, *Canu Gwerin*, 16 (1993), 28–31.
- 15 Huw Williams, *Rhagor am Donau a’u Hawduron* (Caernarfon, 1969), 14.

TAIR CÂN IEUAN DDU A’U GEIRIAU GWREIDDIOL

Nigel Ruddock

Disgrifir *Y Caniedydd Cymreig*¹ o waith Ieuan Ddu yn *Cylchgrawn Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru*, v, 74. Mae’r casgliad cynnar hwn yn bwysig ond gresynir yn aml nad yw geiriau gwreiddiol yr alawon wedi eu cofnodi ynddo. Er nad yw’n hawdd dod o hyd i’r casgliad hwn erbyn hyn fe atgynhyrchwyd alawon ar gyfer y rhan fwyaf o’r caneuon traddodiadol a geir ynddo yn *Two Hundred and Fifty Welsh Airs*² a ailargraffwyd yn gymharol ddiweddar gan wasg Llanerch. Diben yr erthygl hon yw awgrymu geiriau traddodiadol ar gyfer tair cân ac ystyried pa oleuni mae hynny’n gallu ei gynnig ar weithgaredd Ieuan Ddu fel cofnodwr caneuon traddodiadol.

Y Ddafad Las a’i Hoenyg

Cyhoeddodd Ieuan Ddu yr alaw hon gyda geiriau Saesneg yn unig. Dywed ei fod am roi geiriau i’w danysgrifwyr Saesneg eu canu. Pam nad oes geiriau Cymraeg wedi eu cofnodi? Fe ailgynhyrchwyd yr alaw yn *Two Hundred and Fifty Welsh Airs* gan newid hyd dau nodyn, sef cywiro gwall ym mar cyntaf ail hanner yr alaw a dyblu hyd y nodyn olaf ond un yn y bar olaf.

Daethpwyd o hyd i eiriau posibl ar gyfer yr alaw hon drwy ddilyn yr wybodaeth a geir yn nodiadau’r gyfrol *Tribannau Morgannwg*.³ Yno sonnir am gân o’r enw ‘Y Ddafad Las a’i Hoen’ a gyfansoddwyd gan Siôn Llywelyn o Gefncoedycymer gerllaw Merthyr Tudful, gan grybwyll y dyddiad 1766, a’r *Ymofynydd*⁴ fel ffynhonnell y geiriau. Mae’r deuddeg pennill, ar ffurf triban, fel a ganlyn:

Bydd da’r a dewr aderyn,
A d’wed wrth Tomos Watkyn,
Fod y ddafad lân a’i ho’n
Yn blino Shon Llewelyn.

Hi ddaeth i lawr yn gynnar
I ryddyd Shon y Weavar,
I'r mynydd gora brasa'n bod,
Sef Cefanco'dycymar.

Hi ddaeth i lawr i'r hafbôr,
O'r gora'n mhlwyf y Vaynor,
Fe ffaelwyd boddio'r ddafad lân,
Nes mynyd blas y clofor.

Pan ddaeth i lawr i hwnw,
Fi 'h'anosas yn lled chwerw,
Ffysto'r cwn o dde a chwith,
'Doedd cynnyg byth ei chadw.

Ac wrth y cwn mi dd'wedas,
Rhy draws yw'r hen ladronas,
Os galla'i gadw'r ardd a'r tŷ,
Rhowch lonydd i'r elynas.

Cytuno 'nes â gweithwyr,
Brysio a gweithio prysur;
Ni gwnson wal rhyfeddol cuwch
Whech rhas yn uwch nâ'r mesur.

Fe ddywedai'r gweithwyr wed'yn
Di gadwi bob llysewyn
Rhag y ddafad lân a'i hân,
Bydd foddlon Shon Llewelyn.

Os galla 'i gadw'r persli,
I foddio meddwl Mari,
Myfi faddeua i'r ddafad lân
Fy rhan i o flas y rheini.

Pwy ddelai a'r newydd imi
Ar fora ôr ond Mari,
Fe a'th y ddafad lân a'i ho'n
A brig a bôn y persli.

Taw son a gad fi'n llonydd,
A phaid a walu' mhenydd,
Mi groga hon serch gwystlo 'nghrys
Mae'n wa'th nâ Rhys o'r Mynydd.

Hawdd iawn yw d'wedyd crogi,
Fe saif ei meist'r drosti,
Fe freiba rhai yn rhwydd o'i rhan,
Fe'i clirir gan y jury.

Holl wragedd perchen gerddi,
A gaiff fod arni'n jury,
Ni eista'r cwrt ddim yno'n hir
Mi wranta creir guilty.

Gwelir bod Siôn yn wehydd wrth ei waith, a dywed *Tribannau Morgannwg* fod y gân yn boblogaidd iawn ar un adeg. Mae'r gân yn amlwg yn perthyn i'r dosbarth o ganeuon digrif sy'n cyfeirio at ddigwyddiad lleol, a'i ffurf yn adlewyrchu nodweddion tafodieithol. Ai'r apêl lleol yma oedd yr achos pam y bu i Ieuan ddiystyru'r geiriau ar gyfer ei gyhoeddiad? Er gwaethaf y mân newid yn y teitl gellir gwneud i'r geiriau orwedd yn ddigon cyfforddus ar yr alaw.

Y pennill cyntaf a gyfansoddodd Ieuan Ddu ar yr alaw hon yw'r un a ganlyn:

Thou my lips have call'd my dearest
Once again ev'n while thou hearest
Shall I tell what hopes are blighted
In th' affection thou hast slighted.

Gwelir bod y llinellau Saesneg yn 8 sillaf, yn hytrach na'r 7 sydd yn y Gymraeg. Yn ogystal â hyn ceir gwahaniaethau yn lleoliad yr acenion – y gair cyntaf o'r Saesneg yn acennog a'r cyntaf o'r Gymraeg yn ddiacen. Golyga hyn fod angen i'r ddau nodyn cyntaf ffurfio anacrwsis ar gyfer y geiriau Cymraeg. Mae Ieuan wedi nodi'r alaw fel un 3/4 ond gan fod lle i amau a ydyw hynny'n hollol addas, hyd yn oed ar gyfer ei eiriau Saesneg, gwell am y tro nodi'r alaw mewn amseriad rhydd a gadael i'r geiriau Cymraeg roi arweiniad ynglŷn â'r rhythm priodol. Mae'r sillaf ychwanegol sydd yn y llinellau Saesneg yn golygu bod modd disodli'r ddau nodyn cyntaf

Y CANIEDYDD CYMREIG.

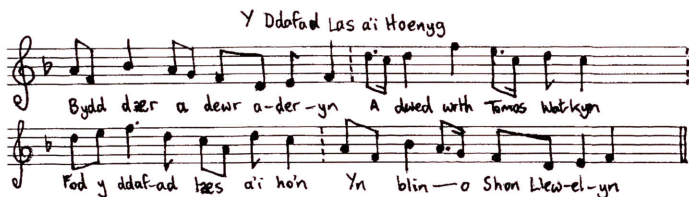
THE
CAMBRIAN MINSTREL;

BEING
A COLLECTION OF THE MELODIES OF CAMBRIA,
WITH
ORIGINAL WORDS IN ENGLISH AND WELSH;
TOGETHER WITH
SEVERAL ORIGINAL AIRS.

BY
JOHN THOMAS, (Ieuan Ddu)
MERTHYR TYDVIL.

MERTHYR TYDVIL:
PRINTED FOR THE AUTHOR BY DAVID JONES, HIGH-STREET.
—
1845.

gan un nodyn yn unig ar gyfer brawddegau 1, 2 a 4 – dim ond ym mrawddeg 3 y cawn ni acen gyntaf y brawddegau Cymraeg a Saesneg yn cyd-daro. O ystyried y geiriau cyfatebol ar gyfer diweddsglo'r pennill, sef 'thou hast slighted' a 'Shon Llewelyn' gellir amau hefyd fod y patrwm o dri chwafer yn rhagflaenu crosiet yn adlewyrchu rhythm y geiriau Saesneg yn hytrach na'r Gymraeg. Mae'r Gymraeg yn gorwedd yn esmwythach ar y rhythm fel y'i ceir yn *Two Hundred and Fifty Welsh Airs*. Ymddengys bod y ddau achos lle ceir addurniad i nodyn hefyd yn gweddu'n well ar gyfer y gân Saesneg yn hytrach na'r un Gymraeg. Wrth hepgor y bario gwreiddiol a'r addurniadau, ac wrth addasu hyd ambell nodyn, cawn y ffurf ganlynol:

Mae awyrgylch y gân hon yn cyd-fynd â'r *largetto* a geir ar ei chyfer yn *Two Hundred and Fifty Welsh Airs* a rhydd hyn i ni alaw debyg i 'Adar Mân y Mynydd'.⁵ Er bod apêl y geiriau yn gyfyngedig mae'r gân hon o ddiddordeb, yn enwedig os gellir dibynnu ar ddyddiad rhywle o gwmpas 1766!

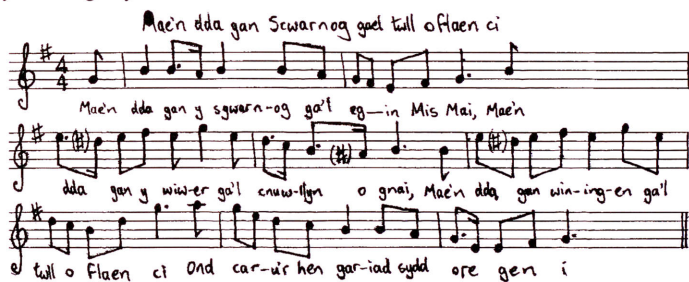
Mae'n Dda gan Scwarnog (gael twll o flaen ci)

Mae hon eto yn gân y rhydd Ieuan Ddu eiriau Saesneg yn unig ar ei chyfer ac ailargreffir yr alaw yn *Two Hundred and Fifty Welsh Airs*. Ceir geiriau Cymraeg ar gyfer yr alaw hon yn *Llen Gwerin Blaenau Rhymni*.⁶ Dyma'r gyntaf o'r ddwy gyfrol a gasglwyd gan fechgyn Ysgol Lewis, Pengam, – dwy gyfrol sy'n cynrhycholi un o brif ffynonellau caneuon gwerin yr hen Sir Fynwy. Mae'r penillion fel a ganlyn:

Mae'n dda gan y 'sgwarnog gâl egin Mis Mai;
 Mae'n dda gan y wiwer gâl cnuwllyn o gnai;
 Mae'n dda gan winingen gâl twll o flaen ci:
 Ond caru'r hên gariad sydd orê gen i.

Mae'n dda gan y wiad gâl nofio ar lyn;
 Mae'n dda gan y merched gâl dillad yn wyn;
 Mae'n dda gan y bechgyn gâl arian yn ffri:
 Ond caru'r hên gariad sydd orê gen i.

Ceir pennill cyfatebol sy'n dechrau 'Da gan 'sgyfarnog gael egin mis Mai' yn *Hen Benillion*.⁷ Mae'n ddiddorol nodi eto pa mor agos yw ardal Cwm Rhymni i dref Merthyr Tudful, cartrefle Ieuan Ddu. Y tro hwn ceir mwy o gytundeb rhwng prif acenion llinellau Ieuan 'One midnight I travers'd the valley alone' a'r llinell Gymraeg. Eto i gyd gellir sylwi bod rhythm cwafer a chrosiet yn gweddu'n llawer gwell ar gyfer *travers'd* na'r gair *sgwarnog*. Mewn gwirionedd dylid cyfnewid safle'r rhain ar gyfer canu'r gair Cymraeg. Mae alaw Ieuan hefyd yn cynnwys D# ac A#. Awgrymir y gellir anwybyddu'r ddau hapnod hyn heb wneud unrhyw niwed i'r alaw. Cynigir y ffurf a ganlyn:

Sylwer bod rhywfaint o debygrwydd rhwng yr alaw hon a'r gwahanol ffurfiau ar y gân 'Ar Ben Waun Tredegar'/'Cariad Fy Notws', ac yn wir, amrywiad ar y geiriau perthnasol 'Cariad a'm dododd i wilad y nos' sy'n dilyn y ddau bennill uchod yn *Llen Gwerin Blaenau Rhymni*.

Mae'n amlwg fod 'Mae'n Dda gan Swarnog' yn perthyn i draddodiad yr hen benillion/penillion telyn. A oedd Ieuan heb weld unrhyw werth mewn penillion o'r math hwn, neu a ydyw'n bosibl fod llinell 4 yn barchusiad o fersiwn arall a glywodd Ieuan?

Y Ddimau Goch

Caed dwy ffurf ar yr alaw hon ymhlith papurau Ifor Ceri. Fe'u cofnodwyd gan Maria Jane Williams yn y *Cambrian Journal* dan y pennawd *Ancient*

Welsh Music,⁸ gweler *Canu Gwerin*, ix (1986), 50.⁹ Ailargraffwyd un o'r rhain ynghyd â ffurf arall arni yn *Alawon Fy Ngwlad*.¹⁰ Cyhoeddwyd ffurf wahanol eto gan Ieuan Ddu, y tro hwn gyda geiriau Cymraeg sy'n debygol o fod o'i wneuthuriad ef ei hun. Ceir geiriau ar gyfer y gân hon yn y gyfrol *Dail y Gwanwyn*,¹¹ sef ail gasgliad bechgyn Ysgol Lewis, Pengam. Maent fel a ganlyn:

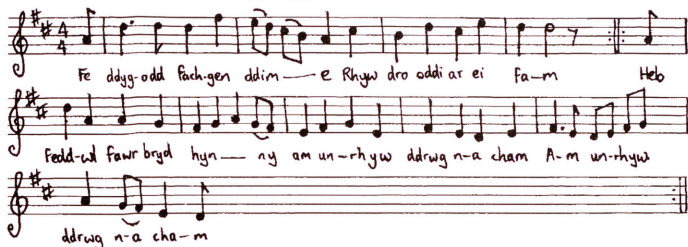
Fe ddygodd fachgen ddimê
Rhyw dro oddiar ei fam,
Heb feddwl fawr bryd hynny,
Am unrhyw ddrwg na cham.

Pan tyfodd hwn i fyny,
Fe ddygodd bethau mwy,
Fe robiodd y trafaeliwr,
Gan rhoi iddo farwol glwy.

Bu farw ar y grogbren,
Yng nghanol llefau croch,
A hynny i gyd o achos
Lladrata ddimê goch.

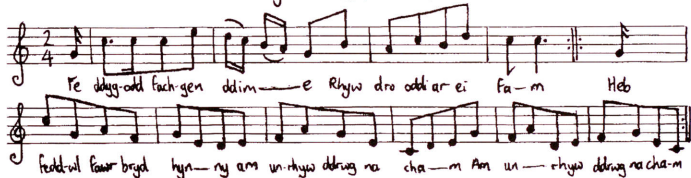
Y tro hwn dyry Ieuan alaw sydd i bob pwrpas ar ffurf AABB. Mae hynny'n cyd-fynd â ffurfiau Ifor Ceri a nodwyd yn y *Cambrian Journal*. Gellir ceisio gosod y geiriau ar yr alaw trwy ei chyfyngu i'r ffurf AB yn unig, ond hyd yn oed wedyn fe orfodir ailadrodd rhai geiriau yn yr ail ran. Wrth gwrs, mae'n bosibl fod y geiriau a gofnodwyd yn anghyflawn. Eto, maent yn rhai diddorol ac yn sawru'n gryf o'u cyfnod hanesyddol, ac o ystyried bod Ifor Ceri wedi nodi dwy ffurf erbyn y 1820au – un dan y teitl 'Y Ddimmau Goch fel y cenir mewn rhai mannau' – mae'r cyfnod hwnnw'n mynd â ni yn ôl i ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg. Mae'r geiriau'n gorwedd ar yr alaw mewn ffordd wahanol iawn i'r hyn a welwyd yn achos y ddwy gân flaenorol. Gellir ystyried bod hyn yn arwydd eu bod yn gwbl anfodddhaol, neu fel arall, efallai fod hyn yn cynnig ein bod yn ymwneud â chân boblogaidd o'r cyfnod yn hytrach nag â chân draddodiadol fel y cyfryw. O anwybyddu'r ailadrodd cynigir ffurf gyntaf Ifor Ceri fel a ganlyn:

Y Ddimmau Goch

Sylwer ar y pum nodyn sydd ar gyfer y gair *dime* yn yr ail far a'r gair *fam* yn troi'n ddeusill gan ailadrodd y nodyn. Yn gyffredinol buasai nodwedddion o'r fath yn sicr yn annerbyniol i ni heddiw. Maent yn anarferol ond efallai eu bod i'w hystyried yng nghyd-destun cân plentyn. Mae ail fersiwn Ifor Ceri yng nghywair C, mewn rhythm gwahanol, ac yn cynnwys rhan B wahanol. Gwelir bod eisiau ystumio'r geiriau ar gyfer y ddwy alaw, er bod hynny'n digwydd mewn gwahanol ffyrdd. Mae'r amseriad ar gyfer y gyntaf yn *moderate* a'r llall yn *slow*, ond efallai fod yr amseriad araf yn fwy perthnasol i'r ailadrodd yn rhan B.

Y Ddimmau Goch fel y cenir mewn rhai manau

Mae geiriau Ieuan Ddu yn dechrau 'Tro dy lygaid, athrist fardd, / A gwel mor hardd y cyfyd ...' Wedi gweld yr enghreifftiau blaenorol o farddoniaeth Ieuan, o bosibl nad yw'n gymaint o syndod gweld pa mor anghydnaws yw awyrgylch y ddwy gân ar yr un alaw. Sylwer hefyd fod penillion Ieuan ar y patrwm 8787888888 a'r penillion uchod ar y patrwm 7676. Mae Ieuan yn rhoi'r amseriad *andante* ac mae gwall ynglŷn â hyd nodyn yn yr ail far. Hyd yn oed a bwrw bod dim ond hanner y pennill yn ein meddiant, fe allwn fentro rhai sylwadau ynglŷn â fersiwn Ieuan. Gwelir bod anacrwsis yn eisiau, bod *dime* y tro hwn yn ymestyn dros dri nodyn a bod *fam* o hyd yn

ddau sillaf. Gellir nodi bod y ddau fersiwn gan Ifor Ceri a'r llall yn *Alawon Fy Ngwlad* heb unrhyw hapnod yn yr alaw. Yn fersiwn Ieuan Ddu gwelir bod y D# yn cael ei ddisodli gan C wrth ailadrodd rhan A ac fel yn achos 'Mae'n Dda gan Scwarnog' nid yw anwybyddu pob hapnod yn niweidio'r alaw. Gellir mentro'n betrus rhoi'r geiriau ar yr alaw fel a ganlyn:

Y Ddimau Goch

Fe ddyg-odd fach-gen ddim - e Rhyw dro oddi ar ei fa-m

Heb

feddwl fawr breg hyn - ry am unrhyw ddrwg na cha - m Am an - rhyw ddrwg na cha-m

Ni awgrymir bod yr uchod yn cynrychioli ffurf wreiddiol y gân ond mae modd dadlau bod natur y geiriau a'r ffordd maent yn gorwedd ar yr alaw yn gymorth i ni amgyffred natur debygol y ffurf wreiddiol. Ymddengys bod y gân yn ymwneud â rhyw asiad rhwng hanes lleidr pen-ffordd a moeswers. Mae'r tyndra sy'n deillio o gyfuno'r alaw sionc a'r erchylltra sy'n llechu dan y disgrifiad o ddienyddiad cyhoeddus yn rhoi ias arbennig i'r geiriau a gellir deall eu hapêl – yn enwedig i blant.

Cyn cloi hoffwn grybwyll un arall o ganeuon Ieuan. Cyhoeddwyd hon yn *Y Caniedydd Cymreig: The Cambrian Minstrel* fel 'Saith Nos Olau' ond gosododd Ieuan ddwy gerdd arni, sef 'Glenydd y Rheidol' a 'The Ringers', ac o dan yr enwau hyn yr ymddangosodd yn *Two Hundred and Fifty Welsh Airs*. Yn *Dail y Gwanwyn* ceir stori sy'n cyfeirio at 'amser y naw nos olau' ac yn *Llên Gwerin Sir Gaernarfon*¹² esbonnir bod hyn yn cyfeirio at adeg y lleuad lawn ym mis Medi pan fyddai modd parhau â'r cynhaeaf gyda'r hwyr. Efallai fod y ffaith honno eto'n cynnig i ni ryw syniad ynghylch natur deunydd gwreiddiol Ieuan Ddu.

NODIADAU

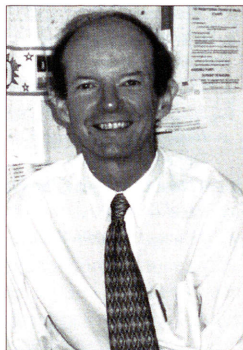
- 1 John Thomas 'Ieuan Ddu' (gol.), *Y Caniedydd Cymreig: The Cambrian Minstrel, being a Collection of the Melodies of Cambria with original words in English and Welsh, together with several original Airs* (Merthyr Tudful, 1845).
- 2 *Davidson's Musical Miracles: Two Hundred and Fifty Welsh Airs for a shilling, adapted for the violin, flute, accordion, or any treble instrument* (London, 1859).
- 3 Tegwyn Jones, *Tribannau Morgannwg* (Llandysul, 1976), nodiadau 359, 657.
- 4 *Yr Ymofynydd*, vii (1882), 168.
- 5 Am ragor o wybodaeth ynglŷn ag alawon o'r un enw gweler y nodiadau i'r gyfrol Phyllis Kinney a Meredydd Evans, *Hen Alawon* (Aberystwyth, 1993).
- 6 *Llen Gwerin Blaenau Rhymni, o gasgliad Bechgyn Ysgol Lewis, Pengam* (Rhymni, 1912).
- 7 T.H. Parry-Williams (gol.), *Hen Benillion* (Llandysul, 1940).
- 8 *Cambrian Journal* (1854–7).
- 9 Ceir ymdrechion eraill i osod geiriau Cymraeg ar amrywiadau o'r alaw hon yn y cyhoeddiadau canlynol: Joseph Parry, *Cambrian Minstrelsie* (Caeredin, 1893) a Rhaglen 1950, Undeb Noddwyr Alawon Cenedlaethol Cymru, Tonypanyd.
- 10 Nicholas Bennet (gol.), *Alawon Fy Ngwlad – The Lays of my Land collected by Nicholas Bennett, of Glanyrafon. Arranged for the harp or pianoforte by D Emlyn Evans* (Y Drenewydd, 1896).
- 11 T. Matthews (gol.), *Dail y Gwanwyn: Barddoniaeth, Llen-gwerin a Straeon gan Fechgyn Ysgol Lewis Pengam* (Caerdydd, 1916).
- 12 J. Jones 'Myrddin Fardd', *Llên Gwerin Sir Gaernarfon*, (Caernarfon, 1908), 44.

DR HYWEL GRIFFITHS, 1949–2005

Yn ei lyfryn, *Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru, 1908–1983*, mae Roy Saer yn disgrifio'r blynyddoedd 1976–1983 yn gyfnod o 'ailsymud', pan wnaethpwyd ymdrech lew i fywiogi a chadarnhau'r Gymdeithas ac ennyn diddordeb newydd yn y traddodiad gwerin. Denwyd to newydd o aelodau a bu nifer ohonynt yn weithgar fel aelodau o'r Pwyllgor Gwaith ac fel swyddogion. Un o'r rheini oedd Hywel.

Fe'i ganed yn Abertawe, yn fab hynaf rhieni o Gymry Cymraeg diwylliedig, Wynne a Dilys Griffiths, ei dad yn weinidog a'i fam yn athrawes. Etifeddodd ddoniau'r ddau – gaslonrwydd a dawn gyhoeddus ei dad, a dawn dysgu eithriadol ei fam, cyfuniad a brofodd yn bwysig iddo ar hyd ei oes. Wedi gyrfa ddisglair yn Ysgol Gymraeg Cwmbwrla ac Ysgol Ramadeg yr Esgob Gore, graddiodd mewn Cemeg ym Mhrifysgol Bryste a mynd yn ei flaen i gwblhau doethuriaeth yno. I Lerpwl wedyn, lle'r enillodd dystysgrif addysg a gwobr Henry Larwood fel myfyriwr gorau'r flwyddyn yn y gwyddorau. Ym Mryste, yng Nghaerwysg (lle y treuliodd beth o'r cyfnod ymchwil) ac yn Lerpwl bu'n ffyddlon iawn i weithgareddau'r cymdeithasau Cymraeg, ac yn 1974 dychwelodd i Gymru yn athro Cemeg yn Ysgol Gyfun Rhydfelen. Yn 1982 fe'i penodwyd yn Bennaeth Gwyddoniaeth yn Ysgol Gyfun newydd Cwm Rhymni. I rywun a oedd yn athro wrth reddf, ac yn ysbrydoliaeth ddi-feth i'w ddisgyblion, yr oedd y ffordd i anrhydeddau uwch yn ymddangos yn gwbl agored. Gwaetha'r modd, amlygodd problemau iechyd eu pen, a bu rhaid iddo newid ei swydd o fewn yr ysgol, ac yna yn 1993 symud i weithio yn Swyddfa ganolog Eglwys Bresbyteraidd Cymru yng Nghaerdydd nes ymddeol yn 2001. Er y siom, ni chwynodd ac ni chwerwodd.

Ymddiddorodd Hywel yn gynnar mewn barddoniaeth ac mewn cerddoriaeth. Lluniai gerddi ac arbenigodd ar gyfieithu, gan drosi cerddi ac

Dr Hywel Griffiths

emynau i'r Gymraeg. Lluniodd gyfieithiadau i ddarnau prawf Eisteddfod Llangollen ar gais Arwel Hughes, a chyfieithodd nifer o ddarnau i'r Eisteddfod Genedlaethol. Byddai'n mwynhau canu, a gwnâi faswr parod, cywir a dibynadwy mewn côr a chynulleidfa. Dros gyfnod hir mynychodd gysiau preswyl y Gymdeithas, a gwasanaethodd fel Is-Gadeirydd, 1980–2 a Chadeirydd, 1983–5. Byddai hefyd yn barod iawn ei wasanaeth ym mhabell y Gymdeithas ar faes yr Eisteddfod, gan ddwyn y baich yn dawl ffyddlon yn unol â'i natur. Ac er i wendid a llesgedd gynyddol ei lethu, ni phallodd ei ddiddordeb na'i frwdfrydedd dros y pethe.

Dygai nerth arbennig o'i deulu – ei briod Siân, a fu'n gymaint cefn iddo ac a ofalodd amdano'n rhyfeddol yn ei waeledd, a'u meibion Emyr ac Iwan, y ddau wedi etifeddu galluoedd cerddorol a doniau eraill eu rhieni. Dygai nerth hefyd o'i ffydd. Bu am flynyddoedd yn bregethwr lleyg, a daliodd yn gadarn at hanfodion ei gredo hyd y diwedd. A thrwy'r cyfan cadwodd ei hiwmor iach.

Adeg ei farw, ac yntau'n ddim ond 55 oed, talodd ei gydnabod deyrngedau cynnes iawn iddo, a phawb wedi edmygu ei ddewrder a'i sirioldeb yn wyneb anawsterau. Ond y teyrngedau mwyaf arbennig oedd geiriau ei gyn-ddisgyblion a soniai'n ddiffuant amdano fel 'yr athro gorau yn yr ysgol' a'r 'un oedd yn gallu gwneud gwyddoniaeth yn ddiddorol i bawb'. Cofiai un o'r disgyblion hynny am 'y parch oedd iddo fel athro ac fel dyn'. Prin y gellid dweud yn well. Diolch am y fraint o gael ei adnabod a rhannu o'i gyfeillgarwch.

LLYTHYR AT Y GOLYGYDD

Cyrhaeddodd copi o *Canu Gwerin* yn ddiweddar. Y mae un camgymeriad digri braidd yn erthygl Elen Wyn Keen ar J. Lloyd Williams. Nid Thomas Roberts y Coleg Normal oedd y Tom Roberts oedd yn cymryd rhan yn 'Aelwyd Angharad'. Mae'n anodd dychmygu am y gŵr difrif hwnnw'n cymryd rhan mewn chwaraegan. Tom Roberts, Borth-y-gest, oedd y canwr, cyfaill i W.E. Jones a'i frawd Owen Bryngwyn, ac i Syr Ifor Williams. Ef a olygodd waith Dafydd Nanmor; fe'i lladdwyd yn y Rhyfel Byd Cyntaf, ac yn ei ewyllys gadawodd ei draethawd i'w gyfaill Ifor Williams.

Dr Enid Roberts

Bangor

Blas ar Gynhadledd Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru 2004

Geraint Lewis yn agor y Gynhadledd gyda
darlith odidog ar ddefnydd cyfansoddwyr
clasurol o alawon gwerin

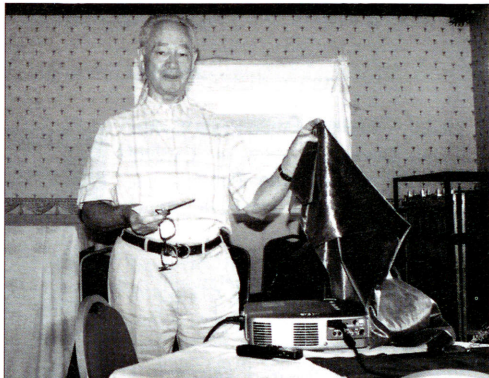
Offerynwyr yn diddori yn y Noson Werin

Parti Cut Lloi yn diddori yn y Noson Werin, dan arweinyddiaeth Siân James

Roy Saer, Llywydd y
Gymdeithas, yn
dadorchuddio ac yn
lansio gwefan
Cymdeithas Alawon
Gwerin Cymru

Perfformwyr a chynadleddwyr yn cydfwynhau

Cadwch le yn eich dyddiadur ar gyfer Cynhadledd y Gymdeithas – fe'i cynhelir eleni eto yng Ngwesty Fron Olau, Dolgellau, ar benwythnos olaf Medi, sef Medi 24-25. I gadw lle, ac am fanylion llawn, cysylltwch â Dr Rhianon Ifans, Rhandir, Penrhyn-coch, Aberystwyth, Ceredigion. SY23 3EQ. Welwn ni chi yno!

Carreg filltir bwysig yn hanes canu gwerin Cymru

Yn ddiweddar fe gyhoeddwyd 'Cyfres Jayne Davies o Alawon Gwerin Cymreig' gan Robertson Publications, y prif gatalog o gerddoriaeth gorawl ym Mhrydain.

Mae yma 12 trefniant i gyd – *Ar gyfer heddiw'r bore, Bugeilio'r gwenith gwyn, Dacw 'nghariad, Deryn y bwn o'r banna', Hen ferchetan, Lisa lân, Suo-gân, Y deryn pur, Y gelynnen, Y g'loman, Y gog lwydlas a'r March glas* – pob un ar gyfer lleisiau merched, ac fe'u cyfansoddwyd yn wreiddiol ar gyfer Côr Merched Ysgol Uwchradd y Drenwydd a Chôr Merched Hafren, dau gôr enwog o sir Drefaldwyn a fu'n canu dan arweinyddiaeth Jayne Davies.

Pan glywodd Kenneth Robertson, sylfaenydd Robertson Publications, ddau o'r trefniannau hyn yn cael eu canu yn Eisteddfod Ryngwladol Llangollen yn 1979 pan enillodd Côr Merched y Drenwydd y gystadleuaeth i gorau alawon gwerin (yr unig gôr merched o Gymru i wneud hynny), fe gytunodd i gyhoeddi'r ddau ddarn.

Chwarter canrif yn ddiweddarach, cyflwynir 12 trefniant i'n sylw gyda geiriau traddodiadol Cymraeg ynghyd â chyfieithiad Saesneg gan Rhian Davies, ac mae'r gyfres yn cael ei marchnata yn yr Unol Daleithiau a Sgandinafia yn ogystal ag ym Mhrydain.

Mae'r gyfrol hardd hon ar werth am bris rhesymol gan Goodmusic, PO Box 100, Tewkesbury, Gloucestershire, GL20 7YQ; ffôn: 01684 773883; gwefan: www.goodmusicpublications.co.uk.

ADOLYGIAD

Gorwel Roberts

**“Music from the Robert ap Huw Manuscript Volume 1”:
Paul Dooley**

Dyma newyddion da o lawenydd mawr, y digwyddiad pwysicaf erioed yn hanes cerddoriaeth Cymru. Ar ôl 400 o flynyddoedd, dyma hi o'r diwedd,

CD sy'n gwneud synnwyr o llawysgrif Robert ap Huw, y llawysgrif hynaf o gerddoriaeth telyn yn y byd i gyd. Y llawysgrif enwog hon yw'r cyfan sydd wedi goroesi o gerddoriaeth offerynnol hynafol Cymru a adwaenid gynt fel *cerdd dant* a diolch i ddawn y telynor Paul Dooley a gwaith dygn a chaled y cerddolegydd Peter Greenhill cewch fwynhau'r gerddoriaeth hon yng nghyfforddusrwydd eich cartref eich hunan ar ddechrau'r unfed ganrif ar hugain.

Roedd yr hen *gerdd dant* yn draddodiad cyfoethog ac amlochrog iawn, gyda'i ffurfiau a'i draddodiadau ei hunan. Ceir ffurfiau cerddorol megis *Gostegion*, *Caniadau* a *Phrofiadau*, cyfarwyddiadau manwl i ddangos pa fysedd a ddefnyddid i ganu tannau'r delyn ar adegau neilltuol megis *taked*, *crych* a *phlethiad* a 24 mesur yn sail i'r gerddoriaeth ar ffurf nodiant deuol (e.e. 1100 1011 1100 1011 sef y *Corffiniwr*) a'r ddau gord sylfaenol, sef y *Cyweirdant* a'r *Tyniad*, y mae'r holl amrywiadau'n tyfu ohonynt.

Rhaid datgan nad dyfalu na chreu miwsig o'r newydd sydd yma ond deongliadau o'r llawysgrif ei hunan, o *genre* cerddorol hollol unigryw, ar

sail blynyddoedd o waith ymchwil ac mae Paul Dooley'n un o'r ychydig bobl sy'n canu'r delyn tannau metel gyda'i ewinedd yn arddull yr Oesoedd Canol. Am y rheswm hwnnw, a'r ffaith ei fod yn perthyn i draddodiad llafar di-dor heb gefndir mewn cerddoriaeth glasurol, roedd yn ddewis hynod addas i recordio'r gerddoriaeth hynafol hon.

Beth am y miwsig ei hunan? Un peth yw bod â diddordeb mewn rhywbeth am ei fod yn werth chweil neu am ei fod yn 'Gymreig', peth arall yw mwynhad. Braf gennyf gyhoeddi bod y CD yn gampwaith. Mae'n anhygoel, yn hollol wahanol i'r hyn y byddech yn ei ddisgwyl, mae'n hypnotig ac yn felodig, mae'n eich rhaffu chi i mewn i'w ganol yn gynnil, ac ar adegau mae bron yn ddwyreiniol, fel rhyw fath o jazz o'r gorffennol yn tincial i lawr llwybrau amser, yn cosi'r ymennydd, yn canu dros y canrifoedd. Dyma i chi gerddoriaeth Gymreig soffistigedig sy'n sefyll mewn *genre* ar ei phen ei hunan.

Mae 'Profiad y Botwm' yn agoriad cyfareddol a hudolus i'r CD. Mae'n drac cain a hyfryd ond nid sŵn rhamantaidd telyn 'Geltaidd' sydd yma. Mae'r delyn a'r gerddoriaeth yn feiddgar ac yn beraidd ar yr un pryd, yn gymysgedd o symrlwydd cerddorol a chymhlethdod strwythurol, a'r tannau metel yn denu holl harddwch yr alawon a'r chwarae allan i olau dydd yr unfed ganrif ar hugain. Mae 'Gosteg Dafydd Athro' yn rhodio'n dalog ar y ddau gord sylfaenol, y *Cyweirdant* a'r *Tyniad* ar fesur y *Corffiniwr*. Yn yr osteg hon clywn gynildeb a grym yr hen gerdd dant ar waith ac mae nifer o elfennau sylfaenol y *genre* i'w clywed yma.

Mae i 'Profiad yr Eos' naws delynegol beraidd sy'n fy atgoffa i o aderyn ar gangen coeden. Daw 'Caniad y Gwyn Bibydd' o draddodiad bacbib a chordiau'r delyn yn efelychu drôn yr offeryn hwnnw, ac yn wir mae'n hawdd dychmygu'r alaw chwareus hon yn atseinio ar y fath offeryn.

Mae naws finalistiaidd jazziaidd i 'Caniad Llywelyn Delyniol'. Mae wedi ei seilio ar riff syml ar y delyn ddur sy'n tincial fel clychau gan ddisgyn ac esgyn wrth arwain y gwrandawr trwy ddrysfa gerddorol, ac fel 'Caniad Marwnad Ifan ab y Gof', enghraifft arall o ffurf y *Caniad*, mae'n ddarn herfeiddiol a hyfryd, sy'n syml ac yn gymhleth ar yr un pryd, yn ein hatgoffa bod hon yn gerddoriaeth o gyfnod pan mai bod yn bencerdd telyn oedd y gamp uchaf yn y gymdeithas Gymreig.

Cewch wybod mwy ar: www.pauldooley.com

2330157

Dyblygion

Canu gwerin

Folk song.
